

Η ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ

ΛΙΜΝΟΣΠΗΛΑΙΟ ΜΕΛΙΣΣΑΝΗ - ΜΕΛΙΣΣΕΣ ΚΑΙ ΝΕΡΟ.
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΙ

Νίκη Ευθυμιάτου-Κατσούνη
Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Πατρών

Εισαγωγή

Η μελέτη των τοπωνυμίων έχει αποδείξει ότι διατηρούν μνήμες του απώτατου παρελθόντος, που επιβεβαιώνουν την ιστορική και πολιτιστική συνέχεια του λαού σε όλους τους τομείς, που συγκροτούν την ενότητα του βίου του. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας για την αρχαία λατρεία στην Κεφαλονιά και τη σύνδεσή της με τη μινωική Κρήτη ανάλογες μνήμες ανιχνεύσαμε στις ονομασίες των βουνών Αίνος, Αγία Δυνατή, Άτρος, Νησίδα Δίας. Αυτή τη λανθάνουσα κατά την άποψή μας σχέση εκθέσαμε ήδη σε προηγούμενες δημοσιεύσεις¹, γιατί κρίναμε σκόπιμο να αναδειχθεί το άγνωστο αυτό κεφάλαιο της

1. ΝΙΚΗ ΕΥΘΥΜΙΑΤΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ: «Ο Αίνος στους αιώνες», *Αφιέρωμα στον Εθνικό Δρυμό Αίνου*. – Έκδοση Μουσ. Φυσ. Ιστορίας Κεφαλονιάς & Ιθάκης, Κεφαλονιά 1998, σσ. 29-36.

α) ΙΔΙΑ: «Το Καλόν Όρος της Πυλάρου και η Αγία Δυνατή». – Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου *Η Πύλαρος στο διάβα του Χρόνου*. Σεπτέμβριος 2005 – Δήμος Πυλαρέων, Αγία Ευφημία 2007, τόμ. Α, σσ. 89-124. β) ΙΔΙΑ: «Τα φιδάκια της Παναγίας τον Δεκαπενταύγουστο στην Κεφαλονιά. Μία άποψη για την ερμηνεία του φαινομένου». – Πρακτικά Συνεδρίου «Λαογραφία-Εθνογραφία στα Επτάνησα», Μνήμη Δ. Λουκάτου 27-29 Μαΐου 2005. – Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2008, σσ. 515-550. γ) ΙΔΙΑ: «Θεότητες κρητικής καταγωγής στην Κεφαλονιά και λατρεία». – Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, Αργοστόλι 2010, σσ. 399-452. δ) ΙΔΙΑ: «Τα ορεινά δάση της Κεφαλονιάς από τους ομηρικούς χρόνους μέχρι σήμερα». *Οι ανθρώπινες επιδράσεις στην εξελικτική πορεία της χλωρίδας και της βλάστησης της Κεφαλληνίας από την προϊστορική εποχή μέχρι σήμερα. Μελέτη για εφαρμογή στην περιβαλλοντική εκπαίδευση*. Διδακτορική Διατριβή, – Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η. Παν/μίου Πατρών, Πάτρα 2012, σσ. 227-298. ε) ΙΔΙΑ: «Αίνος, ιερό βουνό». *Το όρος Αίνος της Κεφαλονιάς. Ιστορία, Φυσιογεωγραφία, Βιοποικιλότητα*. Έκδ. Φορέα Διαχείρισης Εθνικού Δρυμού Αίνου, Κεφαλονιά 2015, σσ.11-22. στ) ΙΔΙΑ: «Η νησίδα Δίας της Κεφαλονιάς. Τόπος αρχαίας λατρείας;» – *Περιοδ. Κεφαλονίτικη Πρόοδος. Κοριάννα Κεφαλονιάς* 2016, φύλ. 17, σσ. 5-8, και φύλ. 18 σσ. 12-18. ζ) ΙΔΙΑ: Οι χαμένες θεές της Παλικής: Υπό έκδοση.

Εικ. 1. Το λιμνοσπήλαιο Μελισσάνη με το νησάκι των ανασκαφών στο βάθος.

προϊστορίας του νησιού. Με την παρούσα θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε το λιμνοσπήλαιο Μελισσάνη και να ανιχνεύσουμε τον λατρευτικό του ρόλο κατά τη μακρινή αρχαιότητα. Εκτός των ανωτέρω ένα επί πλέον ερέθισμα για την έρευνά μας αυτή αποτέλεσε και το ακόλουθο σχόλιο του Ηλία Τσιτσέλη: «Περίεργος ή πρόταξις τοῦ Ἁγιά, ὡς καὶ εἰς ἄλλας λέξεις, καίτοι μὴ ὀνόματα ἁγίων, ὡς Ἄις Μηλιανός, Ἁγία Μελισσάνη κ.λπ.»².

Το συγκεκριμένο λιμνοσπήλαιο, φημισμένο αξιοθέατο και τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, βρίσκεται στο ανατολικό μέρος της Κεφαλονιάς, στην περιοχή Καραβόμυλος της Σάμης. Σε αυτό είναι γνωστό ότι εκβάλλουν τα υπόγεια νερά των Καταβοθρών³ Αργοστολίου από το δυτικό μέρος του νησιού, οι οποίες αποτελούν μοναδικό γεωλογικό φαινόμενο στον κόσμο (εικ. 1).

2. ΗΛΙΑΣ ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ: Συλλογή ὀνοματοθεσιῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας μετὰ ἱστορικῶν, τοπογραφικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν σημειώσεων: «Ὄνόματα θέσεων ἐν Κεφαλληνία Α», Περιοδ. Παρνασσός. Ἐν Ἀθήναις 1877 σ. 7.

3. Βλ. ειδικότερα: 1) ΙΩΣΗΦ ΠΑΡΤΣ: Κεφαλληνία και Ιθάκη. Γεωγραφική μονογραφία, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Α.Γ. Παπανδρέου, ἐν Ἀθήναις 1892, σσ. 56-62, 2) ΙΩΑΝ. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ & ΙΩΑΝ. ΜΑΛΕΦΑΚΗΣ: «Υδρογεωλογική καὶ γεωχημική μελέτη τῆς νήσου Κεφαλληνίας» - Δελτίον ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, αριθ. Ι (ΥΔ), ἐκδ. Υπουργείου Γεωργίας, Ἀθήναι 1963, σσ. 168-176. 3) «Plongées spéléo en Cephalonie» -περιοδ. STALACTITE 1/90. Organe de la société Suisse de Spéléologie, pp.18-29». 4) V. MAURIN J. ZOLT: «Salt Water encroachment in the low altitude karsts water bocizons of the island of Kephallinia (Ionian Islands)», Proc. Dubrovnik Symp. Int. Sc. Hydrol. 74 (I), 1967, p. 423-428, 5) C. DROGNE: «Continuous inflow of seawater and outflow of brackish water in the substratum of the karstic island of Cephalonia, Greece», Journal of Hydrology, 106, 1959. p.147-153).

Μελισσάνη

Παρά τις ερμηνείες, που δόθηκαν στο παρελθόν, η προέλευση του τοπωνυμίου *Μελισσάνη* εξακολουθεί να παραμένει αβέβαιη. Η ετυμολογία του αποτελεί ένα ενδιαφέρον ερώτημα, επί του οποίου θα τοποθετηθούμε στη συνέχεια. Όμως, πριν εκθέσουμε τις δικές μας απόψεις, κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε στις κατά καιρούς ερμηνείες, που οπωσδήποτε υποδηλώνουν σύνδεση της σημερινής Κεφαλονιάς με το ανιστόρητο παρελθόν της.

Κατά τον Μαρινάτο⁴, πιθανόν στο τοπωνύμιο αυτό να υπολανθάνει το όνομα νύμφης *Μελισσάνθης*, αν και, όπως πολύ προσεκτικά σημειώνει: «οὐδέν ἀρχαῖον ὄνομα εἶτε ἐκ τοῦ Μελισσ- εἶτε ἐκ τοῦ Μελισσ- παραγόμενον δύναται νά θεωρηθῆ ἀρχέτυπον τῆς Μελισσάνης. Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν θεμάτων θά ἦτο δυνατή μία ἐρμηνεία, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ Νύμφης ἢ Νυμφῶν. Ἴσως θά ἦτο δυνατόν νά φαντασθῆ τις ἓν ἀρχέτυπον «Μελισσάνθη», ἐνθυμούμενος ὅτι ὑπῆρχον Νύμφαι καλούμεναι Μέλισσαι, ἀκόμα δέ καί ἰέρειαι (ἐν Δελφοῖς κ.ά.) φέρουσαι τό ὄνομα τοῦτο. Ὅμοιοι σχηματισμοί εἶναι ἀμπελάνθη – οἰνάνθη (ἥτις εἶναι καί πτηνόν) καί μηλολόνη (ὁ χρυσόχρους κάνθαρος)».

Τα ευρήματα των ανασκαφών χρονολογούνται από τους ιστορικούς χρόνους και συνδέονται με λατρεία των Νυμφών και του Πάνα. Ο Πετράτος⁵ σε μία πολύ ενδιαφέρουσα προσέγγιση του θέματος ταυτίζει τη *Μελισσάνη* με το σπήλαιο των Νυμφών, που περιγράφεται στο ν της Οδύσσειας (στ. 103-112) και θεωρεί πιθανή τη χρήση του σπηλαίου από τους μυκηναϊκούς χρόνους. Μνημονεύει επίσης τη σχέση των νυμφών *Μελισσών* με τον Δία και την Ἄρτεμη. Κατά την άποψη του μέσα στη *Μελισσάνη* γινόταν εκτροφή μελισσών προς τιμήν των Ναιάδων Νυμφών για λόγους λατρευτικούς. Προσανατολιζέται στην ίδια κατεύθυνση με τον Μαρινάτο, ότι, δηλαδή, το σπήλαιο ίσως ήταν αφιερωμένο ειδικά σε κάποια νύμφη *Μελισσάνθη* > *Μελισσάνη*, αν και (όπως σχολιάζει) δεν αναφέρονται σπήλαια αφιερωμένα σε μία μόνο νύμφη⁶.

Επειδή ο συσχετισμός του τοπωνυμίου με το ομώνυμο έντομο, τη μέλισσα, είναι φανερός, όπως ήδη επισημαίνεται στις ανωτέρω ερμηνείες, θεωρήσαμε

4. α) ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ: «Έρευναί ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας». – Ἄνατυπον ἐκ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1964, ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 22. β) ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ: Εὐρήματα ἀπό τό παρά τήν Σάμην τῆς Κεφαλληνίας σπήλαιον Μελισσάνη.- Ἄνατυπον ἐκ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1964, ἐν Ἀθήναις 1965, σσ. 28-35.

5. ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ: «Ομηρικόν σπήλαιον τῶν Νυμφῶν: Το σπήλαιο τῆς Μελισσάνης». Κεφαλληνιακά Χρονικά. –Εταιρεία Κεφαλ/κών Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν Ἀργοστόλι 1999, τ. 8, σσ. 239-265.

6. Ως ἐξαίρεση αναφέρουμε τό Κωρύκιον άντρον στον Παρνασσό, τό οποίο πήρε τό ὄνομά του ἀπό τή νύμφη Κωρυκία: ΝΙΚΟΣ Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ: Παισανίου Ἑλλάδος Περιήγησις. (Φωκικά), Χ. 32. 2-3, Κείμενο, μτφρ. - Ἐκδοτικῆ Ἀθηνῶν Α.Ε. Ἀθήνα. 2004.

σκόπιμο να διεξέλθουμε εν συντομία το θέμα *Νύμφες και μέλισσες*, καθώς και τους λόγους, για τους οποίους ιεροποιήσαν στην αρχαιότητα τα συγκεκριμένα έντομα. Κατά την άποψή μας η ιεροποίηση των μελισσών συνδέεται με τη λατρεία του σπηλαιού και το νερό, οι δε ρίζες της ανάγονται στους προϊστορικούς χρόνους. Όσον αφορά επίσης στα αρχαιολογικά ευρήματα της Μελισσάνης, επειδή πιστεύουμε ότι μπορεί να κρύβουν κάποιες πιο σύνθετες απαντήσεις, θα επιχειρήσουμε μία διαφορετική προσέγγιση.

Νύμφες και μέλισσες

Η γέννηση των Νυμφών γενικά υποδηλώνει ότι ανήκουν στις πρωταρχικές οντότητες της θεογονίας. Κατά τον Ησίοδο μητέρα τους ήταν η Γαία, που μάζεψε τις σταγόνες από το αίμα του ακρωτηριασμένου Ουρανού, από το οποίο και γέννησε τις Ερινύες, τους Γίγαντες και τις *Μελίες Νύμφες*, που κατοικούσαν στα ομώνυμα δέντρα (*Μελία*=φλαμουριά)⁷. Σε ανάμνηση της αιματηρής γέννησής τους από το ξύλο των δένδρων αυτών στην αρχαιότητα κατασκευάζαν φονικά δώρατα. Αναφέρονται και ως τροφοί του νηπίου Διός. Οι νύμφες αυτές κατείχαν ξεχωριστή θέση στη θρησκευτική συνείδηση των Ελλήνων. Ο Καλλίμαχος⁸ αναφέρει ότι ανέθρεψαν τον νήπιο Δία στο Δικταίο Άντρο της Κρήτης. Σε αυτές ο Δίας είχε δώσει τη δύναμη της φωτιάς, η οποία όμως αργότερα τους αφαιρέθηκε.

Οι *Μελίες* φέρονται ως οι πρώτες γυναίκες των ανθρώπων. *Μελιοί* ήταν οι άνδρες, που ανήκαν στις *Μελίες Νύμφες*. Αυτές γέννησαν το χάλκινο γένος, γιατί μέχρι τη δημιουργία της Πανδώρας, οι άνθρωποι ήταν αποκλειστικά άνδρες. Στον Όμηρο αναφέρονται ως κόρες του Διός ή του Ωκεανού.

Οι Νύμφες⁹, των οποίων ο αριθμός δεν προσδιορίζεται, είναι δαιμονικές οντό-

7. Για *Μελίες* βλ. α) ΟΜΗΡΟΣ: *Ιλ. Π* 143. “*Homeri Opera*”, David Monroe & Thomas Allen, edition oxonii, Great Britain 1959. β) ΟΜΗΡΙΚΟΙ ΎΜΝΟΙ, Ύμνος εις Αφροδίτην α', στ. 259 έκδοση Οδ. Χατζόπουλος, «Οι Έλληνες», Αθήνα 2002. γ) ΗΣΙΟΔΟΣ: με εισαγ., μτφρ., σχόλ. Σταύρου Γκιργκένη, έκδ. Ζήτρος, Θεσ/κη 2001: «*Θεογονία*» στ. 176-187, 561- 564. «*Έργα και Ημέρες*», 143-145. «*Η ασπίδα του Ηρακλή*». 420. δ) KARL KERENYI: *Η Μυθολογία των Ελλήνων*. Μετάφρ. Δημήτρη Σταθόπουλου, βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1974/2005, σ. 197.

8. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ: Ύμνος εις Δίαν 2: «*Ζεῦ, σέ δέ Κυρβάντων έτάραι προσεπηχύναντο Δικταΐα Μελία, σέ δ' έκοίμισεν Άδρήστεια λίκνω ένί χρυσεΐω*», στ. 41-48. (www.greek-language.gr.digitasIResources).

9. Για Νύμφες βλ.: α) ΟΜΗΡΟΣ: *Ιλ. Ζ* «*νύμφαι όρεστιάδες, κοῦραι Διός αϊγιόχοιο*». ό.π., στ. 420. β) Antoninus Liberalis *Transformationum cogeries cum notis Guillelmi Xylendri, Abrahami Berkellii, Lipsiae MDCCXCI (1791) ΦΩΡΕΣ* ιθ', σσ. 84-85. (Digital.lib).

τητες, γέννημα της τοτεμιστικής θρησκευτικής αντίληψης. Εκπροσωπούν τις μυστικές δυνάμεις της φύσης, την ομορφιά και τη χαρά της ζωής, την παρθενική νεότητα και την ευφορία. Συνοδεύουν την Άρτεμη, την Περσεφόνη και τη Δήμητρα. Υπάρχουν στα βουνά, στους αγρούς και στα λιβάδια, στα δένδρα, στα σκιερά και υγρά δάση, στα ιερά άλση, στις λίμνες, στις πηγές, στα ποτάμια. Ανάλογα με την περιοχή, που εδρεύουν και προστατεύουν, ονομάζονται *Ναιιάδες* και *Υθριάδες* (νύμφες των γλυκών νερών) *Ορεστιάδες* (στα όρη), *Αγρονόμοι* (στους αγρούς), *Δρυάδες* και *Αμαδρυάδες* (μέσα στις δρυς), *Ελεονόμοι* (των ελών), *Επιμηλίδες* (των βοσκημάτων), *Λειβηθρίδες* ή *Λειβηθριάδες* (από το όρος Λειβήθριον της Βοιωτίας) κ.λπ. Άλλες νύμφες είναι *Λιμναίες*, *Κρηναίες*, *Πηγαίες*, *Ποταμίδες*, *Αχελωΐδες*, *Ισημηνίδες*, *Ασωπιάδες*, *Κηφισίδες* κ.λπ., που έπαιρναν το όνομά τους από την πηγή, τη λίμνη ή τον ποταμό, στον οποίο ζούσαν, ενώ *Νηρηίδες* είναι οι νύμφες των θαλάσσιων υδάτων. Διδάσκουν στους ανθρώπους τέχνες και έχουν μαντική ικανότητα, την οποία κληροδοτούν στα παιδιά τους, όπως λέγεται για τους μάντεις Τειρεσία και Επιμενίδα. Άλλες Νύμφες, οι *Σφραγίτιδες* είχαν το μαντείο τους στον Κιθαιρώνα.

Οι Νύμφες είναι όντα ανώτερα από τους ανθρώπους, αλλά κατώτερα από τους θεούς¹⁰. Παρ' όλο που τρέφονται με νέκταρ και αμβροσία, παρ' όλο που κάνουν έρωτα με τους θεούς και σέρνουν μαζί τους τον χορό, δεν είναι αθάνατες. Οι *Δρυάδες* π.χ. πεθαίνουν μαζί με τη δρυ, μέσα στην οποία κατοικούν και θεωρούνται ψυχή της¹¹. Η μόνη αθάνατη είναι η υποχθόνια, ολέθρια Έχιδνα, νύμφη με διπλή υπόσταση. Η μισή περιγράφεται όμορφη, έλικωπίς και καλλιπάργος νύμφη, και η άλλη μισή φίδι πελώριο και φοβερό: «*ύπό χθόνα λυγρή Έχιδνα... άθάνατος νύμφη καί άγήρατος ήματα πάντα*»¹². Οι νύμφες κάποτε κάνουν κακό στους θνητούς, που τολμούν να τις ερωτευθούν, όπως ο Έλας και ο Αφρόδιτος¹³. Μπορούν να μεταμορφώνονται σε πηγές (Δίρκη, Καλλιρόη) ή σε φυτά, όταν καταδιώκονται από κάποιο ερωτευμένο θεό, όπως η Δάφ-

auth.gr/record/137179/files/8700.pdf). γ) KARL KERENYI 2005: *Η Μυθολογία των Ελλήνων*, ό.π., στ. 171-172. δ) PIERRE GRIMAL: *Λεξικό Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*. Επιμ. ελληνικής έκδοσης Β. Άτσαλος. Univercity Studio Press Θεσσαλονίκη 1991 (λήμ. Νύμφες). ε) ΠΑΥΛΟΣ ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Εκδ. Φοίνιξ, Αθήνα (λήμ. Νύμφες).

10. ΟΜΗΡΙΚΟΙ ΎΜΝΟΙ: Εἰς Ἀφροδίτην: «αἶ ῥ' οὔτε θνητοῖς οὔτε ἀθανάτοισιν ἔπονται». στιχ. 259, ό.π.

11. K. KERENYI 2005: *Η Μυθολογία των Ελλήνων*, ό.π., σσ. 171-172.

12. ΗΣΙΟΔΟΣ: «Θεογονία», ό.π., στ. 295-309.

13. JEAN RICHEPIN: *Ελληνική Μυθολογία*. Μεταφρ. Ν. Τετενέ. Αθήνα 1953. Τόμ. Α, σσ. 429-430, 316-320. Η ερωτευμένη Νύμφη Εφυδατή πήρε μαζί της τον Έλα στα νερά της πηγής, ενώ η Νύμφη Σαλαμικίς αγκάλιασε τόσο σφιχτά τον Αφρόδιτο ώστε τα δύο κορμιά συγκωνεύθηκαν σε ένα (Ερμαφρόδιτος).

νη από τον Απόλλωνα, η Σύριγγα από τον Πάνα, ή όταν τιμωρούνται για κάποιον παράπτωμα, όπως η Μυρσίνη για αιμομιξία.

Κατά μία εκδοχή ο Απόλλωνας υποκατέστησε τη Γαία στο θέμα της μαντικής στους Δελφούς. Σύμφωνα όμως με μία άλλη διδάχθηκε τη μαντική από τις Νύμφες Θρίες ή Θριές¹⁴. Ήταν τρεις αδελφές. Αυτές γνώριζαν τη μαντική από τις κινήσεις των χαλικιών, που προέρχονταν από τις τρεις ιερές πηγές Κασταλία, Κασσωτίδα και Τελφούσσα. Οι Θρίες ήταν φτερωτές, είχαν πουδραρισμένο το κεφάλι με λευκή σκόνη και πετούσαν από άνθος σε άνθος¹⁵. Στην περιγραφή αυτή είναι φανερό η ομοιότητα με τις μέλισσες, που συλλέγουν τη γύρη από τα άνθη. Οι πιστοί, που ζητούσαν μαντεία, τους έκαναν προσφορές από μέλι, γιατί το αγαπούσαν. Ο Πίνδαρος στον τέταρτο Πυθικό αναφέρεται στη μαντική ιδιότητα των μελισσών¹⁶: «Ὡ μάκαρ ὑιέ Πολυμνάστῳ σέ δ' ἐν τούτῳ λόγῳ χρησμός ὄρθωσεν μελίσσας Δελφίδος αὐτομάτῳ κελάδῳ λέγει δέ τῆς Πυθῶνος μελίσσης δέ, τῆς ἱερείας μελίσσης κυρίως τὰς τῆς Δήμητρος ἱερείας φασίν, καταχρηστικῶς δέ καί τὰς πᾶσας διὰ τό τοῦ ζώου καθαρόν». Η Πυθία επίσης εκκαλείτο και Μέλισσα. Ο Πausανίας αναφέρει¹⁷ ότι ο πρώτος ναός του Απόλλωνα στους Δελφούς ήταν από κλαδιά δάφνης των Τεμπών, αλλά ο δεύτερος ήταν από κερήθρες μελισσών φτιαγμένος με φτερά και πέτρες στα ενδιάμεσα κενά. Αυτόν λέγεται ότι τον έστειλε ο Απόλλωνας στους Ύπερβόρειους, μυστηριώδη μυθικό λαό, που συνδέεται με τη λατρεία του.

Ιεροποίηση μελισσών

Η λατρεία των Νυμφών ήταν ευρύτατα διαδομένη σε όλη την Ελλάδα και στα Ιόνια Νησιά. Δεν είχαν δικό τους ναό, αλλά λατρεύονταν σε πηγές, σε δάση και σε σπήλαια, που ονομάζονταν *Νυμφαία* (πρβλ. Νυμφαίον άντρον της Ιθάκης). Μία κατηγορία Νυμφών ήταν και οι *Μέλισσες*. Είναι φανερό ότι στις Νύμφες Μέλισσες αποτυπώνεται η θρησκευτική αντίληψη των πιστών στην αρχαιότητα για την ιεροποίηση των ομώνυμων εντόμων.

14. Για Θρίες βλ.: α) ΟΜΗΡΙΚΟΙ ΥΜΝΟΙ: Εἰς Ἑρμῆν 552 κ.ε., ό.π. β), ΗΣΥΧΙΟΣ και ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ: Λεξικά: (λήμ. Θρίες), έκδ. Κάκτος, Αθήνα 2004. γ) PIERRE GRIMAL: Λεξικό Ἑλληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας, ό.π. (λήμ. Θρίες).

15. JEAN RICHERPIN: Ἑλληνική Μυθολογία, ό.π., τόμ. Α, σσ. 171 -172.

16. ΠΙΝΔΑΡΟΣ, 4ος πυθικός (Ἀρκεσιλάῳ Κυρηναίῳ): Ὀλύμπια, Πύθια, Νέμεα, Ἴσθμια, Olympia Pythia, Nemea, Isthmia μετά ἐξηγήσεως παλαιᾶς πάνυ ὠφελίμου καί σχολίων ὁμοίων. Oliva Pauli Stephani, Pythia ode III, anno M.D.XCIX (1599) p. 197. (<https://books.google.gr>).

17. ΝΙΚΟΣ Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ: Πausανίου Ἑλλάδος Περιήγησις. (Φωκικά) X. 5, 9-13, ό.π.: Ο τρίτος ναός, ο χαλκίνος, αποδιδόταν στον Ἡφαιστο και ο τέταρτος στον Τροφόνιο και τον Αγαμήδη.

Εικ. 2. Συλλογή μελιού. Σπηλαιογραφία στη Μπικρόπ. Ισπανία πριν από 15.000 χρόνια. (Φωτ. Internet).

Η μέλισσα υπάρχει από εδώ και εκατομμύρια χρόνια (εικ. 2). Τα δώρα, που δίνει στους ανθρώπους κατευθείαν από τη φύση, το μέλι και το κερι, η εργατικότητα της, η θαυμαστή της οργάνωση με την αυστηρή ιεραρχία και τη μητριαρχικά οργανωμένη κοινωνία της, που θυμίζει την κοινωνία της μινωικής Κρήτης, την κατέταξαν μεταξύ των ιερών ζώων¹⁸. Η παραγωγική της δραστηριότητα τη διαφοροποιεί από τον τζίτζικα, την πεταλούδα και τα άλλα έντομα, όπως οι σφήκες και ιδίως τα μυρμήγκια, τα οποία είναι μεν οργανωμένα σε κοινωνίες, αλλά δεν παράγουν και δεν προσφέρουν στους ανθρώπους. Γι' αυτό και έχει επιβληθεί ως σύμβολο, που διεγείρει τη σκέψη και την πράξη. Οι αρχαίες κυψέλες και οι θολωτοί τάφοι έχουν το σχήμα του σώματος της μέλισσας. Η συνεχής φροντίδα της κυψέλης, η ανατροφή και η διατροφή των νυμφών στα κελιά της κερήθρας, το καθημερινό της έργο γενικά παρομοιάζεται με την καθημερινή φροντίδα του σπιτιού, έργο, που προσιδιάζει στη γυναίκα φύση. Έτσι η μέλισσα ταυτίζεται με τη γυναίκα και θεωρείται σύμβολο γονιμότητας και αφθονίας.

Η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία είναι ανεξάντλητη. Η *Μέλισσα* θεωρείται θεά κρητικής προελεύσεως, τρώφος του Δία, που τον ανέθρεψε με μέλι.

18. LILIAN BODSON, *Γερά Ζώα*. Académie Royale de Belgique. Mémoires de la classe de lettres. Collect. In 8°-2° serie, T. LXIII- Fascicule 2. Palais des Académies. Bruxelles, 1978, pp. 20-43.

Αυτή και η Αμάλθεια ή κατ' άλλους η Αδράστεια ήταν κόρες του βασιλιά της Κρήτης Μελισσέως¹⁹. Ο Μνασέας ο Παταρεύς²⁰ διηγείται ότι οι ιέρειες Μέλισσες δίδαξαν τους ανθρώπους να μην είναι σαρκοφάγοι, αλλά να παίρνουν τροφή από τα δέντρα. Κάποτε, λέει, στην Πελοπόννησο μία Νύμφη Μέλισσα, που πρωτοβρήκε κερήθρα με μέλι, αφού έφαγε από αυτή, ανακάτεψε στη συνέχεια το μέλι με νερό και το ήπιε. Το δίδαξε και στις άλλες, τα δε έντομα, που έφτιαξαν το μέλι, από το όνομά της τα ονόμασε μέλισσες και τα προστάτευε. Οι Μέλισσες δίδαξαν στον Αρισταίο, γιο του Απόλλωνα και της Κυρήνης, τη μελισσοκομία και την αμπελοργία, που τις μετέδωσε στους ανθρώπους²¹.

Οι άνθρωποι τους απέδιδαν μαντική δύναμη, επειδή αυτές διαισθάνονταν τα καιρικά φαινόμενα, θύελλα και βροχή²². Κατ' άλλους η μαντική δύναμη προερχόταν από το ίδιο το μέλι²³. Όπως ήδη προαναφέραμε, οι Θρίες το αγαπούσαν, γιατί από αυτό αντλούσαν τη δύναμή τους. Στο άντρο του Τροφωνίου²⁴ στον Παρνασσό οι μυούμενοι, αφού περνούσαν από διάφορες δοκιμασίες ξά-

19. K. KERENYI: *Η Μυθολογία των Ελλήνων*, ό.π. σ. 98. β) APOLLODORUS: *The library I*, 7, J.G.Frazer. Loeb Classical Library. Harvard University Press. Great Britain 1995.

20. ΣΧΟΛΙΑΣΤΗΣ: στον 4ο Πυθικό Πινδάρου: «ὅτι δέ τās περί τά ιερά διατελούσας καί μελίσσας ἔλεγον, Μνασέας ὁ Παταρεύς ἀφηγεῖται λέγων, ὡς κατέπαυσαν αὐταί σαρκοφάγουστας τοὺς ἀνθρώπους πείσασθαι τῇ ἀπό τῶν δένδρων χρῆσθαι τροφῇ, καθ' ὃν καιρόν καί Μέλισσα μία τις αὐτῶν κηρία μέλιτος εὐροῦσα πρώτη ἔραγε καί ὕδατι μίξασα ἔπιε, καί τās ἄλλας δέ ἐδίδαξε, καί τά ζῶα μελίσσας ἐξ αὐτῆς ἐκάλεσεν, καί φυλακὴν ἐποιήσατο ταῦτα δέ φησιν ἐν Πελοποννήσῳ γενέσθαι». (ό.π., ΠΙΝΔΑΡΟΣ σημ. 15). Ο Μνασέας ο Παταρεύς, αδιευκρίνιστης καταγωγής από πόλη Πάταρα ή ίσως Πάτρα, ήταν γεωγράφος και μυθογράφος κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους.

21. α) «Νόμιον, Ἀρισταῖον, Ἀγρέα, τοῦτον δέ παρά τῶν Νυμφῶν μαθόντα τήν τε τοῦ γάλακτος πῆξιν καί τήν κατασκευήν τῶν σμῆνων, ἔτι δέ τῶν ἐλαιῶν τήν κατεργασίαν διδάξει πρῶτον τοὺς ἀνθρώπους... τιμῶσιν δέ ...καθά καί τόν Διόνυσον». ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ: βιβλ. 4, 81-82, εισαγ., μτφρ., σχόλια Φιλολογική Ομάδα Κάρκτου, έκδ. Κάρκτος, «Οι Έλληνες», Αθήνα 1997-1998. β) «Ἀρισταῖος, πρῶτος εὗρεν τήν ἐργασίαν τοῦ σιλφίου ὡσπερ καί τοῦ μέλιτος». ΣΟΥΙΔΑ (Λεξικό): Φιλολογική Ομάδα Κάρκτου, έκδ. Κάρκτου «Οι Έλληνες» 2004, (λήμ. Αρισταῖος).

γ) «Ἀρισταῖος δέ Ἀπόλλωνος καί Κυρήνης, πρῶτος τήν ἐργασίαν τοῦ σιλφίου ἐξεῦρεν ὡσπερ καί τοῦ μέλιτος». ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ: *Ιππείς*, 894. Οδ. Χατζόπουλος, έκδ. Κάρκτος, «Οι Έλληνες», Αθήνα 1993.

22. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: *Τῶν περί τά ζῶα ἱστοριῶν*: «Προγιγνώσκουσι γάρ καί χειμῶνα καί ὕδωρ αἱ μέλιτται· σημεῖον δέ. οὐκ ἀποπέτονται γάρ, ἀλλ' ἐν τῇ εὐδίᾳ αὐτοῦ ἀνειλοῦνται, ᾧ γινώσκουσιν οἱ μελιττουργοί ὅτι χειμῶνα προσδέχονται». Ἀπαντα. Έκδ. Κάρκτος, «Οι Έλληνες», Αθήνα 1994, τ. 17ος, 627B, 12-15, σελ. 21.

23. ΟΜΗΡΙΚΟΙ ΥΜΝΟΙ: Εἰς Ἀπόλλωνα, στ. 555 κ.ε.: «Αἰδ' ὅτε μέν θηῖωσιν ἐδηρῶϊα μέλι χλωρόν προφρονέως ἐθέλουσιν ἀληθείην ἀγορεύειν». Έκδ. Οδ. Χατζόπουλος, «Οι Έλληνες», Αθήνα 2002. ΧΡ. ΜΑΤΡΟΥΔΗΣ: *Δελφικά Μυστήρια*. Εκδ. Πύρινος Κόσμος, Αθήνα 1978, σσ. 129-130.

24. Ν.Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ: *Παυσανίου Έλλάδος Περιήγησις*, (Βοιωτικά) IX, 39, 9-11, ό.π.

πλωναν στο έδαφος με τα πόδια μέσα σε μία στενή τρύπα. Για να εξευμενίσουν δαίμονες και όφεις και άλλα τινά ερπετά, που θα συναντούσαν κάτω από τη γή, κρατούσαν πλακούντες ζυμωμένους με μέλι.

Το μέλι και το νερό

Το μέλι, το πολυσήμαντο αυτό δώρο της φύσης, συνδέεται και με τους τρεις κόσμους: τον ουράνιο, τον χθόνιο και τον υποχθόνιο, με ό,τι αυτός περιλαμβάνει, από θεούς μέχρι τις ψυχές των νεκρών. Μέλι μαζί με νερό και γλυκό κρασί περιείχαν οι νεκρικές χοές και οι αναίμακτες θυσίες. Ο Οδυσσεάς στην είσοδο του Άδη κάνει χοές με μέλι, γάλα, κρασί από την Πράμνο, νερό και κριθάλευρο²⁵. Το μέλι ήταν συστατικό του νέκταρος και της αμβροσίας, της τροφής και του ποτού των θεών. Έδινε όχι μόνο απόλαυση, αλλά και μέθη, όπως το κρασί. Με αυτό ο Δίας μέθυσε τον Κρόνο, προτού τον ακρωτηριάσει²⁶. Μέλι περιείχε επίσης και ο κυκεώνας, το ιερό ποτό που έπιναν οι μύστες των Ελευσινίων Μυστηρίων μετά από νηστεία και καθαρμό²⁷. Το χρησιμοποιούσαν οι Πυθαγόρειοι και οι Ορφικοί στις μυστικιστικές τελετές για τις εξαγιστικές του ιδιότητες. Έπλεναν τα χέρια τους με μέλι και νερό, για να απομακρύνουν το μίasma και το έβαζαν στα ρουθούνια των νεκρών ως αντίδοτο της σήψης. Το χρησιμοποιούσαν όχι μόνο για τις καθαρτήριες αλλά και για τις ιαματικές του ιδιότητες: δυνάμωνε και θεράπευε τους καταπονημένους ήρωες της Ιλιάδας και της Οδύσσειας.

25. ΟΜΗΡΟΣ: *Homeri Opera*, α) David Monroe & Thomas W. Allen 1959, και β) Thomas W. Allen 1962, edition oxonii, Great Britain: (Οδ. κ 517-520): «...βόθρον ὀρύξαι ὅσον τε πυγούσιον ἔνθα καὶ ἔνθα, ἔμφ' αὐτῷ δέ χοὴν χεῖσθαι πᾶσιν νεκύεσσι, πρῶτα μελικρήτω, μετέπειτα δέ ἡδέϊ οἴνω· τό τρίτον αὔθ' ὕδατι ἐπί δ' ἄλφιτα λευκά παλύνειν». Η Κίρκη ποτίζει τους συντρόφους του με παρόμοιο ποτό αναμιγμένο με μαγικά φίλτρα (κ 234-237). Ο Νέστορας προσέφερε στον Πάτροκλο το ίδιο παχύρευστο μίγμα από γιδίσιο τυρί, λευκό κριθάλευρο, κρασί από την Πράμνο και φρέσκο μέλι. (Ιλ. Α 638-641). Το ποτό επίσης, που ετοίμαζε η Εκαμήδη για τον Νέστορα, ήταν είδος χυλού ή σούπας από κριθάρι, τυρί, ωχρό μέλι, κρεμμύδια και κρασί (Ιλ. Α 624-632).

26. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ: *Περί τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου*, 16, σσ. 72-73. Έκδ. Οδυσ. Χατζόπουλος, «Οἱ Ἕλληνες», Αθήνα 2009.

27. ΟΜΗΡΟΣ: Κυκεώνα προσέφερε και η Μετάνειρα στη Δήμητρα, ο οποίος όμως δεν περιείχε κρασί, γιατί δεν έπρεπε να πιει η θεά. Βλ. και: JANE ELLEN HARRISON, *Αρχαίες ελληνικές γιορτές*, εκδ. Ιάμβλιχος 1996, σσ. 209-210, 260 σημ. 21. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΔΗΣ, *Τα Μυστήρια της Ελευσίνας*, έκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1999, σ. 58. Για τα Ελευσίνια μαρτυρεί και ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς: «Νήστευσα, ήπια τον κυκεώνα, πήρα από την κίστη, έβαλα πίσω στο καλάθι και από το καλάθι στην κίστη» στον PAUL FOUcart *Τα Ελευσίνια Μυστήρια* μτφρ. Δέσποινας Παπαθανασοπούλου, έκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2000, σσ. 384, 387.

Το πολύτιμο αυτό προϊόν, που παράγεται κάτω από τόσο αντίξοες συνθήκες από ένα έντομο μυστηριώδες και ιερό, είναι επίσης ιερό και θεωρείται τροφή της ψυχής, ιδίως όταν αυτή έχει περάσει τη δοκιμασία του θανάτου. Η μέλισσα περισσότερο από την πεταλούδα θεωρείται ότι συμβολίζει την ίδια την ψυχή: «Μέλισσαν μέντοι ἀλληγορεῖ αὐτὴν τὴν ψυχὴν»²⁸. Ο Πορφύριος αναφέρει ότι²⁹ μέσω της ηδονής από το μέλι οι ψυχές των νεκρών θα έφθαναν στον κόσμο της γένεσης. Αυτές οι ψυχές ήταν οι Νύμφες των υδάτων, οι Ναϊάδες, αλλά και όλες οι ψυχές, που ετοιμάζονταν να γεννηθούν. Επειδή προστάτευαν τα αμόλυντα νερά με τις καθαρτήριες ιδιότητες, είχαν σύμβολό τους το μέλι, γιατί και αυτό έχει τη δύναμη της κάθαρσης και του εξαγνισμού. Αυτές τις νύμφες-ψυχές τις ονόμαζαν μέλισσες και πλησίαζαν στο νερό, γιατί είχε «θεία πνοή». Το καθαγιασμένο νερό, λοιπόν, είναι το ζωογόνο στοιχείο, που συμβάλει στο έργο της γένεσης.

Την αντίληψη αυτή περί αναγέννησης της ψυχής μέσω της «θείας πνοής του νερού» θα τη συναντήσουμε αιώνες αργότερα στο χριστιανικό ιερό μυστήριο της Βάπτισης, όπου στο αγιασμένο νερό της Κολυμβήθρας γίνεται η κάθαρση και ο εξαγνισμός της ψυχής και του σώματος του εμβαπτιζόμενου.

Η μέλισσα έχει έντονη παρουσία στη λατρεία της Δήμητρας, της οποίας κατ' εξοχήν οι ιερείες, αλλά και οι μυημένες ονομάζονταν Μέλισσες³⁰ «διά τὸ τοῦ ζώου καθαρὸν», η δε Περσεφόνη Μελιτώδης. Τη σελήνη, που προστάτευε τις γεννήσεις, την αποκαλούσαν επίσης Μέλισσα. Σημαντικό στοιχείο στη λατρεία της ήταν το νερό. Αντιλαμβανόμαστε ότι χωρίς νερό η Γη-Μήτηρ δεν μπορεί να καρπίσει. Η επίκληση στον ουρανό ὕε = ρίξε βροχή και στη γη κῦε = γέννα, είναι δηλωτική του όλου κύκλου της παραγωγής των καρπών και της εν γένει ζωής. Ο Καλλιμάχος στον ύμνο προς Απόλλωνα αναφέρει ότι οι Μέ-

28. Στη BODSON, *ό.π.*, σμ. 95, σ. 23. Σχολ. NAB Schwarrts στο *Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου, τοῦ Πορφυρίου*. ΕΥΡΗΠΙΔΗΣ: Ἰππόλυτος, ἐκδ. Οδ. Χατζόπουλος «οἱ Ἑλληνες», Αθήνα 1993, στ. 73-77.

29. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ: *Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου*, *ό.π.* α) «Νύμφας δὲ Ναϊάδας λέγομεν καὶ τὰς τῶν υδάτων προεστῶσας δυνάμεις ἰδίως ἔλεγον δὲ καὶ τὰς εἰς γένεσιν κατιούσας ψυχὰς κοινῶς ἀπάσας. ἡγοῦντο γὰρ προσιζάνειν τῷ ὕδατι τὰς ψυχὰς θεοπνώ πνοῆ» (9, σ. 62, 18, σσ. 76-77). β) «ναϊδες οὖν νύμφαι αἱ εἰς γένεσιν ἰοῦσαι ψυχαί» (18, σ. 76). «πηγαί δὲ καὶ νάματα οἰκεία ταῖς ὑδράσι νύμφαις καὶ ἔτι γε μᾶλλον νύμφαις ταῖς ψυχαῖς» (12, σ. 66).

30. α). ΣΧΟΛΙΑΣΤΗΣ στον 4ο Πυθικό του Πινδάρου, *ό.π.*, σ. 197: «λέγει δὲ, τῆς Πυθῶνος μελίσσης δὲ τῆς ἱερείας.. μελίσσας κυρίως μὲν τὰς τῆς Δήμητρος ἱερείας φασὶν καταχρηστικῶς δὲ καὶ τὰς πᾶσας διὰ τὸ τοῦ ζώου καθαρὸν». β) ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ *Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου*: 18, σσ. 76-78 *ό.π.*: «τὰς Δήμητρος ἱερείας ὡς τῆς χθονίας θεᾶς μύστιδας μελίσσας οἱ παλαιοὶ ἐκάλουν αὐτὴν τε τὴν Κόρην Μελιτώδη. Σελήνην τε οὖσαν γενέσεως προστάτιδα Μέλισσαν ἐκάλουν... ἄλλως τε ἐπεὶ ταῦρος μὲν Σελήνην καὶ ὕψωμα Σελήνης ὁ ταῦρος, βουγενεῖς δ' αἱ μέλισσαι καὶ ψυχαί δ' εἰς γένεσιν ἰοῦσαι βουγενεῖς...» γ) ΗΣΥΧΙΟΣ, λεξικό: μέλισσαι αἱ τῆς Δήμητρος μύστιδες, *ό.π.* (λήμ. Μέλισσα).

λισσες δεν έφερναν νερό στη Δήμητρα από οποιαδήποτε πηγή, αλλά από εξαιρετικά καθαρή και αμόλυνη³¹.

Σε πάπυρο της Οξυρύγχου, που περιείχε ένα ανώνυμο λεξικό σχεδόν καθ' ολοκληρίαν κατεστραμμένο, διασώθηκε ένα απόσπασμα από το πρώτο βιβλίο του Απολλοδώρου³² *Περί θεών*. Σε αυτό αναφέρεται ότι οι Μέλισσες, ιέρειες της Δήμητρας, όταν φιλοξενήθηκαν στην Πάρο από τον βασιλιά Μελισσό, χάρισαν στις εξήντα κόρες του το πανέρι, τον ιστό και τα έργα της Περσεφόνης και δίδαξαν πρώτα σε αυτές τα πάθη και τα μυστήρια. Γι' αυτό και τις γυναίκες των Θεσμοφοριών τις ονόμασαν Μέλισσες. Τις νύμφες γενικά τις θεωρούσαν συντρόφισσες της Περσεφόνης κάθε φορά, που αυτή ανέβαινε στη γη και ερχόταν ξανά στο φως³³. «*Δημήτηρ ἔν ἄντρῳ τρέφειν τήν Κόρην μετά νυμφῶν*».

Η στενή σχέση Νυμφών και Δήμητρας αποκαλύπτεται επίσης σε τέσσερα χειρόγραφα του Σχολιαστή³⁴: «*Δεν αποδίδεται λατρεία σε κανένα ιερό της Δήμητρας χωρίς τις Νύμφες, γιατί αυτές φανέρωσαν στους ανθρώπους τον καρπό, τους δίδαξαν να σταματήσουν την ανθρωποφαγία και να επινοήσουν τα ενδύματα για λόγους αιδούς. Κανένας γάμος δεν γίνεται χωρίς αυτές. Τις τιμάμε πρώτες, για να τις θυμόμαστε, γιατί ήταν αυτές, που πρωτοδίδαξαν την ευσέβεια και την αγιότητα*».

Οι Νύμφες συνδέονται επίσης στενά και με τη λατρεία της Ἀρτέμιδος³⁵. Στον ναό της θεάς στην Ἐφεσο υπήρχε ένα ανδρικό ιερατείο, οι Ἐσσηνες, οι οποίοι ταυτίζονται με τους Μελισσονόμους, που αναφέρει ο Αριστοφάνης στους *Βατράχους*: «*Κάνετε ησυχία οι Μελισσονόμοι πάνε να ανοίξουν την κατοικία της Ἀρτέμιδος*»³⁶. Μελισσονόμος είναι αυτός που φροντίζει τις μέλισσες, στην προκειμένη περίπτωση τις ιέρειες της Ἀρτέμιδος (εικ. 3). Οι Ἐσσηνες, λοιπόν, ασκούσαν παρόμοια καθήκοντα με τους Μελισσονόμους.

31. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ: Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα, στ. 108-113: «*Δηοῖ δ' οὐκ ἀπό παντός ὕδωρ φορέουσιν Μέλισσαι/ ἄλλ' ἤτις καθαρὴ τε καὶ ἀχράαντος ἀνέρπει/ πίδακος ἐξ ἱερῆς ὀλίγη λιβάς ἄχρον ἄωτον*». (internet: www.greek-language.gr/digitalResources). Δηώ είναι ἄλλη ονομασία της Δήμητρας.

32. ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ: *Περί θεών*, 244, F 89 (στη BODSON, ὅ.π., σ. 28 σημ. 127).

33. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ: *Περί τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου*, 7, σ. 58, ὅ.π.

34. ΣΧΟΛΙΑΣΤΗΣ στον 4ο Πυθικό του Πινδάρου, ὅ.π., σ. 197: «*Ἄνευ γὰρ Νυμφῶν οὔτε Δήμητρος ἱερὸν τιμᾶται διὰ τὸ ταύτας πρώτας καρπὸν ἀποδείξει καὶ τήν ἀλληλοφαγίαν παῦσαι καὶ περιβλήματα χάριν αἰδοῦς ἐξ ὕλης ἐπινοῆσαι, οὔτε γάμος οὐδεὶς ἄνευ Νυμφῶν συντελεῖται, ἀλλὰ ταύτας πρώτον τιμῶμεν μνήμης χάριν· ὅτι τε εὐσεβείας καὶ ὁσιότητος ἀρχηγοὶ ἐγένοντο*».

35. Στη L. BODSON: *Ἱερά Ζῶα*, ὅ.π., σσ. 38-43.

36. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ: *Βατράχοι*, στ. 1274. «*Εὐφραμεῖτε· Μελισσονόμοι δόμον Ἀρτέμιδος πέλας οἴγειν*». Επιμ. Β. Μανδηλαράς, μτφρ. Τ. Ρούσος, εισαγωγή, σχόλια Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, εκδ. Ο. Χατζόπουλος, «Οἱ Ἕλληνες», Αθήνα 1993.

Εικ. 3. Αργυρό τετράδραχμο από την Έφεσο, που συνδέεται με τη λατρεία της Άρτέμιδος και τις ιέρειες Μέλισσες. Στην άλλη όψη απεικονίζονται: το ελάφι, σύμβολο της θεάς, και ο φοίνικας, κάτω από τον οποίο η Θέτις σύμφωνα με την παράδοση γέννησε την Άρτεμη και τον Απόλλωνα. Φωτ. Internet.

Ο Πausανίας³⁷ μας πληροφορεί ότι μεταξύ Ορχομενού και Μαντινείας υπήρχε ιερό της Ύμνιας Άρτέμιδος. Τη θεά υπηρετούσαν εκλεγμένοι από τους Μαντινείς και εφ' όρου ζωής ένας ιερέας και μία ιέρεια, που περνούσαν όλη τους τη ζωή σε μία θρησκευτική καθαρότητα με πολλές απαγορεύσεις και περιορισμούς. Τους περιορισμούς αυτούς, αλλά μόνο για ένα χρόνο, τηρούσαν και οι Εφέσιοι, που γίνονταν εστιάτορες της θεάς και ονομάζονταν από τους Εφεσίους Έσσηνες (τούς τῆ Άρτέμιδι ἰστιάτορας τῆ ἐφεσία γινομένους, καλουμένους δε ὑπό τῶν πολιτῶν ἐσσηνας). Οι Έσσηνες, λοιπόν, της Άρτέμιδος είχαν υπό την επίβλεψή τους τις ιέρειες Μέλισσες. Στην αλεξανδρινή ποίηση ο Έσσην, όνομα άγνωστης ετυμολογίας, αναφέρεται ως συνώνυμο του βασιλεύς και ήγεμών. Σημαίνει την αρχηγό της κυψέλης, που θεωρούσαν «βασιλιά» και όχι «βασιλισσα». Η περιγραφή αυτή του Πausανία, καθώς και άλλες αναφορές του 4ου π.Χ. αι. μας δίνουν τα κύρια χαρακτηριστικά του λειτουργήματος της έσσηνίας, που ασκούσαν οι ιερείς της Άρτέμιδος.

Η Bodson³⁸ στην εμπειριστατωμένη μελέτη της για τα Ίερά Ζῶα, εκτός των άλλων, γράφει ότι η μέλισσα ενσαρκώνει τον ιερατικό και μυστηριακό χαρακτήρα της γυναικείας θεότητας, που, πριν να γίνει η ελληνική Άρτεμις, ήταν η Μεγάλη Θεά, η αρχέγονη θεότητα της Φύσης και όλων των πλασμάτων, που την κατακλύζουν (εικ. 4). Καταλήγει ότι: σε έναν κόσμο, που οι προ-

37. Ν.Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ: Πausανίου Έλλάδος Περιήγησις, ό.π. (Αρκαδικά) VIII, 5, 11-12 και 13, 1.

38. Στη L. BODSON: Ίερά Ζῶα, ό.π., σσ. 41-42. Οι Έσσηνες στην Έφεσο έπαιρναν μέρος σε μία γιορτή Θεοξενίων με την παρουσία της Άρτέμιδος. Νέοι και νέες μετέφεραν το άγαλμα της Θεάς σε θέση ονομαζόμενη Δαιτίς. Οι νέοι προσέφεραν αλάτι και οι νέες σέλινα και άλλα χόρτα.

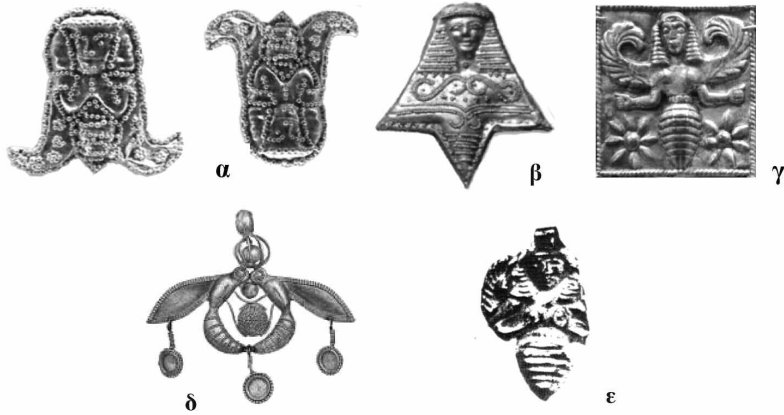
Εικ. 4. Άνω: μινωικοί σφραγιδολίθοι με παραστάσεις Πότνιας Θηρών.
Κάτω: η Άρτεμις σε στάση Ποτνίας από αρχαϊκά αγγεία,
ανάγλυφο και χρυσό κόσμημα από τη Ρόδο.

ελληνικές αναφορές έχουν καθορίσει μέχρι τις τελευταίες προεκτάσεις τους τη μεταγενέστερη θρησκευτική εξέλιξη, θα ήταν αντίθετο με τη θρησκευτικότητα των Ελλήνων να απορρίψουν τη σύγκλιση και τη συμφωνία αφ' ενός μεν της Άρτέμιδος, που κληρονόμησε την Κυρία των Μελισσών, αφ' ετέρου δε του κοινωνικού και οργανωτικού ρόλου, που ασκούσαν με τελετουργική αγνότητα τα μέλη της ιερατικής ιεραρχίας γνωστής με τον επίσημο τίτλο Έσσηνες. Πίστευαν ότι η μέλισσα γεννιέται μέσα από τη γη, όπως τα τζιτζίκια και άλλα χθόνια έντομα, ή μέσα από το πτώμα ενός βοοειδούς. Χαρακτηρίζεται «βουγενής»³⁹ όπως και ο Διόνυσος-Ζαγρέας. Αυτόν οι Τιτάνες τον κατασπάραξαν μεταμορφωμένο σε ταύρο, από τα σπαράγματα του οποίου αναγεννήθηκε ως νέος Διόνυσος, γιος της Σεμέλης.

Στον Διόνυσο-Ταύρο⁴⁰ αποδίδονται τα επίθετα βούκερως, δίκερως, ταυρομέτωπος, κερασφόρος. Με αυτή την υπόσταση ο Διόνυσος ήταν γιος και σύζυ-

39. «βουγενής» α) ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ: «ἄλλως τε ἐπεὶ ταῦρος μὲν Σελήνη καὶ ὕψωμα Σελήνης ὁ ταῦρος, βουγενεῖς δ' αἱ μέλισσαι καὶ ψυχαὶ δ' εἰς γένεσιν ἰοῦσαι βουγενεῖς...» Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου, 17, σ. 7 ὁ.π. β) ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ: Περὶ Ἴσιδος καὶ Οσείριδος 35, «Ἀργεῖοις δὲ βουγενής Διόνυσος ἐπίκλην ἐστίν. Ἀνακαλοῦνται δ' αὐτὸν ὑπὸ σαλπύγγων ἐξ ὕδατος ἐμβαλλόντες εἰς τήν ἄβυσσον ἄρνα τῷ Πυλαόχῳ». (http://users.sch.gr/xnikhtara/de_iside_et_osiride.pdf). γ) Κ. GIANNOULIDOU: Μέλισσα καὶ Διόνυσος, οἱ βουγενεῖς, Athena 63, 1959, pp. 312-318 in L. BODSON. 1978: Ἱερά Ζῷα, ὁ.π., σελ. 21.

40. ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ: Βάκχαι, ἐκδ. Οδ. Χατζόπουλος, «Οἱ Ἕλληνες», Αθήνα 1993: στ. 100-105: «Ζεὺς... κατὰ μηρῶν δὲ καλύψας ἔτεκεν ... ταυρόκερων θεόν», στ. 1018-1020: «φάνηθι ταῦρος ἢ πολὺκρानος ἰδεῖν δράκων ἢ πυριφλέγων ὄρασθαι λέων. ἴθ', ὦ Βάκχε, θηραγρευτᾶ βακχᾶν».

Εικ. 5. Χρυσά κοσμήματα από τη Ρόδο και την Κρήτη του 700 π.Χ. Απεικονίζουν: τα α, β, γ, ε υβριδικές μορφές με κεφαλή γυναίκας και σώμα μέλισσας.

Το α αντεστραμμένο μοιάζει με κρίνο. (φωτ. Internet).

Το δ: χρυσό κόσμημα, από τα αριστουργήματα της μινωικής τέχνης του 2000 π.Χ.

Κατά τον Μαρινάτο απεικονίζει σφήκες (Κρήτη και Μυκηναϊκή Ελλάδα, εκδ. Αθηνών 1959, εικ. 13). Κατά τον Ι. Σακελλαράκη απεικονίζει μέλισσες ή σφήκες, που εναποθέτουν σταγόνα μελιού στην κηρήθρα (Εικονογραφημένος οδηγός, Μουσείο Ηρακλείου. Εκδοτική Αθηνών 1985, σ. 71).

Το ε στη Bodson, Ίερά ζῶα, ό.π.

γος της Σελήνης, η οποία ονομάζεται επίσης Μέλισσα και Ταύρος⁴¹. Σε χρυσά κοσμήματα από την Κρήτη (Μάλια, Ελευθέρα) τη Θήρα και τη Ρόδο (Κάμιρος) υπάρχει παράσταση μέλισσας με γυναικεία κεφαλή, που μας θυμίζει τις πολλαπλές απεικονίσεις της Ποτνίας Θηρών (εικ. 5). Αριστουργήματα της μικροτεχνίας κρητομυκηναϊκής τέχνης απεικονίζουν το ιερό αυτό έντομο σε διάφορα κοσμήματα και σφραγιδόλιθους, η δε ανεύρεσή του σε ταφές δηλώνει τον χθόνιο χαρακτήρα του ζώου και τη σχέση του με τον κόσμο των νεκρών.

Στη μορφή της Ποτνίας, της μεγάλης κρητικής θεάς, γνωστής και ως Μεγάλη Μητέρα, Ορεία Μητέρα, ενοποιείται ό κόσμος των χθονίων, των υπο-

41. ΠΑΝΑΓΗΣ ΔΕΚΑΤΣΑΣ: το πρώτο και το τελευταίο τέταρτο της σελήνης (μηνίσκος) μοιάζει με κέρατα ταύρου. Διώνυσος: Καταγωγή και εξέλιξη της Διονυσιακής Θρησκείας. Εκδ. Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1974, σ. 70 § 25, σ. 79-81 § 31. Κατά τους Ορφικούς οι φιδόμορφοι Δίας και Ρα (Δήμητρα) γεννούν την κερασφόρο Περσεφόνη με δύο πρόσωπα και τέσσερα μάτια. Μετά ο φιδόμορφος Δίας και η Περσεφόνη γεννούν τον Ζαγρέα. (Βλ. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ: Περί του έν Όδυσσειά των νυμφών άντρου, σημ. 27β. και PIERRE GRIMAL: Λεξικό Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας, λήμ. Ζαγρέας).

Εικ. 6. Βοιωτικός γεωμετρικός αμφορέας με απεικόνιση Ποτνίας Θηρών. (N. Παπαχατζής: Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, Βοιωτικά, σ. 52, εικ. 40).

χθονίων και των ουρανίων στοιχείων, από τα οποία αυτή γονιμοποιείται και γεννά⁴². Τις ιδιότητες αυτές τις μοιράζονται αργότερα, όπως προαναφέραμε, η Άρτεμις και η Δήμητρα, μεταλλαγμένες μορφές της πρωταρχικής θεάς.

Ένα από τα στάδια της εξελικτικής αυτής διαδικασίας παρατηρούμε στον βοιωτικό, γεωμετρικό αμφορέα της εικόνας 6, ο οποίος απεικονίζει γυναικεία θεότητα σε στάση Ποτνίας (πρβλ. με εικ. 4). Τη συνοδεύουν λιοντάρια, ψάρια, πουλιά, ερπετά, φυτά και γωνιοσκελείς σταυροί (σβάστικες), αστρικά σύμβολα, που δηλώνουν την παντοδυναμία της στη γη, στον αέρα, στη θάλασσα και στον ουρανό. Τα μέλη των ζώων, που είναι διασκορπισμένα γύρω της, φανερώνουν μία από τις άγιες υποστάσεις της θεάς, που λατρευόταν με αιματηρές θυσίες και ταυτίζεται περισσότερο με την Άρτεμη.

Θεωρούμε, λοιπόν, ότι η σχέση της μέλισσας και των νυμφών Μελισσών με το χθόνιο και υποχθόνιο στοιχείο, καθώς και με τις δύο θεότητες, Άρτεμη και Δήμητρα, είναι πολύ σημαντική, όσον αφορά στις απόψεις μας σχετικά με το σπήλαιο της Μελισσάνης.

Τα ευρήματα της Μελισσάνης. Μία διαφορετική θεώρηση

Τα αρχαιολογικά ευρήματα⁴³ του σπηλαιού της Μελισσάνης εντοπίστηκαν σε βάθος 0,10-0,20 m και σε έκταση 3² m εντός του στρώματος γκουα-

42. α) Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ: *Κρητομυκηναϊκή Θρησκεία* (Σημειώσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών), 1948, σσ. 118-144. β) ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ: *Μινωικός Πολιτισμός*, έκδ. Υιοί Αλεξίου, Ηράκλειο Κρήτης 1957, σσ. 79-90. γ) ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ, *Μυκηναϊκή Θρησκεία. Ναοί Βωμοί και Τεμένη*. Πραγματεία της 'Ακαδημίας 'Αθηνών, Γραφείο Δημοσιευμάτων 'Ακαδημίας 'Αθηνών, 'Αθήνα 1977, σσ. 1-3, 72-78.

43. Βλ.: α) Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ. 1964/1965: «Έρευναι ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας», *ό.π.*, σσ. 28-32. β) ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ, 1964-65: «Ευρήματα από τό παρά τήν Σάμην τῆς Κεφαλληνίας σπήλαιον Μελισσάνης», σσ. 28-35, πίνακες 6, 7, 8. *ό.π.*

Εικ. 7. Από τα ευρήματα της Μελισσάνης. Άνω σειρά: αριστερά κεφαλή Νύμφης, στη μέση ειδώλιο του Πάνα με το κέρασ της Αμάλθειας και δεξιά ακολουθία γυναικών με υδρίες στο κεφάλι και δάδες σε νυχτερινή περιπλάνηση. Στην αριστερή γωνία Πανίσκος. Κάτω: ο πήλινος δίσκος με τον Χορό των Νυμφών και Πανίσκο στο κέντρο.

νό, που είχε συσσωρευθεί από τα περιττώματα των νυχτερίδων του σπηλαίου (εικ. 7).

Κάτω από τα ευρήματα υπήρχε επίσης στρώμα γκουανό του αυτού πάχους, που είχε επικαθίσει σε κοκκινόχρωμα ανάμικτο με χαλίγια. Ο Μαρινάτος παρατηρεί ότι οι πρώτοι λατρευτές θα μπήκαν στο σπήλαιο, όταν υπήρχε ήδη το κατώτερο στρώμα γκουανό. Υπολογίζει δε ότι χρειάστηκαν 2200-2300 χρόνια για να γίνει η δεύτερη επίστρωση από γκουανό, γεγονός, που προσδιορίζει και την ηλικία των ευρημάτων από την ανασκαφή του 1963. Ήταν όλα πήλινα και χρονολογούνται μεταξύ τέλους 4ου και μέσων περίπου του 3ου π.Χ. αιώνα (από το 330-320 π.Χ. μέχρι το 270-250 π.Χ. περίπου). Από τα πιο σημαντικά είναι ένα ειδώλιο του Πάνα καθισμένου σε βράχο στρωμένο με δέρμα ζώου.

Για την ακρίβεια πρόκειται για ειδώλιο με μικτά χαρακτηριστικά Πάνα και Σειληνού. Στο αριστερό χέρι κρατάει το κέρασ της Αμάλθειας και στο δεξί του κάρναρο. Μεταξύ των άλλων βρέθηκαν ακόμα: πήλινος δίσκος με χορό Νυμφών γύρω από Πανίσκο (μικρό Πάνα), θραύσματα πλακιδίου με γυναικείες μορφές, που κρατούν δάδες και υδρίες συντροφευμένες από Πανίσκο και τράγο. Επίσης: λύχνοι, ένα πλακίδιο με γυναικεία μορφή σε κατατομή, στην οποία ο Μαρινάτος έδωσε το όνομα *Μελισσάνθη*, αλλά και ένα άλλο, το υπ.

Εικ. 8. Το υπ' αρ. 1806 πλακίδιο από τη Μελισσάνη

αριθ. 1806, που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αργοστολίου. Το εύρημα αυτό, αν και αρκετά φθαρμένο, απεικονίζει μία κατ' ενώπιον γυναικεία μορφή, την οποία οι μεν Μαρινάτος και Δοντάς δεν ταυτίζουν με καμία θεότητα, αλλά ο Καλλιγάς⁴⁴ θεωρεί ότι ίσως είναι η Άρτεμις (εικ. 8), διότι διακρίνει ίχνη μηνίσκου στο κεφάλι, χαρακτηριστικό της θεάς υπό την ιδιότητά της ως Σελήνης. Θεωρούμε σημαντική την άποψη του Καλλιγά, γιατί η Άρτεμις, όπως προαναφέραμε, είναι διάδοχη μορφή της κρητικής Ποτνίας (βλ. εικ. 4). Ταυτίστηκε αργότερα με τη Σελήνη στον Ουρανό και με την Εκάτη στον Κάτω Κόσμο⁴⁵.

Σημειώνουμε ότι: η λατρεία της Άρτέμιδος ως Σελήνης στην Κεφαλονιά έχει αποδειχθεί και από τα πρόσφατα ευρήματα της Δρακοσπηλιάς στην Παλική⁴⁶, όπου η θεά απεικονίζεται με ημισέληνο στο κεφάλι. Τα ευρήματα της Δρακοσπηλιάς της αυτής χρονολόγησης με τα ευρήματα της Μελισσάνης, καθώς και η εκ διαμέτρου αντίθετη θέση των δύο σπηλαίων αποδεικνύουν την εξάπλωση της λατρείας της στο νησί (εικ. 9), αν και την εποχή αυτή η Κεφα-

44. Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ: «Αρχαιολογικά ευρήματα από την Ίθάκη». *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, Αργοστόλι 1978-79, том. 3, σ. 54.

45. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ: *Περί τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου*, ό.π.: «Σελήνην τε οὔσαν γενέσεως προστάτιδα Μέλισσα ἐκάλουν». (βλ και σημ. 28).

46. STAVROULA SAMARTZIDOU-ORKOPOULOU: «Drakospilia: une grotte culturelle aux confins occidentaux de Céphalonie». *Περιοδ. ARCHAIOLOGIA*, volume 2, Presses Universitaires du Septentrion, 2015, σσ. 465-472.

Εικ. 9. Με τις κουκίδες σημειώνονται οι θέσεις των δύο σπηλαίων σε εκ διαμέτρου αντίθετα σημεία της Κεφαλονιάς.

λονιά ήταν Τετράπολις και υπήρχαν σύνορα μεταξύ των τεσσάρων κρατών-πόλεων, τείχη και ακροπόλεις. Προσανατολιζόμαστε, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι η λατρεία της Ἀρτέμιδος υπερέβαινε τα σύνορα αυτά, ήταν κοινή και προϋπήρχε του διαχωρισμού σε τέσσερα κράτη. Αυτό συνάδει με τη μαρτυρία του Ηρακλείδη του Ποντικού για τη λατρεία της Λαφρίας Ἀρτέμιδος⁴⁷ από τους κατοίκους. Δεν τους ονομάζει με τα διαφορετικά εθνικά των τεσσάρων πόλεων, αλλά τους αναφέρει γενικά ως Κεφαλλῆνες, παρ' ὅλο που στη δική του εποχή (4ος αι. π.Χ.) οι κάτοικοι είναι ἤδη γνωστοί από τον Θουκυδίδη (5ος π.Χ. αι.) ως Παλῆς, Κράνιοι, Σαμαῖοι, Προναῖοι και παρ' ὅλο που στα σωζόμενα νομίσματα της αυτής εποχής αναγράφονται τα διαφορετικά ονόματα των πόλεων.

Υπενθυμίζουμε επίσης ότι οι υδρίες είναι μεν χαρακτηριστικό των Νυμφών, που συνδέονται με το νερό (κρηναῖες), ὁμως οι Νύμφες γενικά αποτελούν και αναπόσπαστα μέλη της ακολουθίας του Διονύσου. Οι δάδες μαρτυρούν νυκτε-

47. CAROLUS MÜLLERUS M DCCC LIII (1853): Heraklides Ponticus: «Περὶ πολιτειῶν Κεφαλλῆνων». *Fragmenta Historicorum Graecorum*, volumen secundum XVIII, σ. 217, editore A.F. Didot, Parisiis 1853: «Μολοττοὶ τῆς Ἀρτέμιδος συλήσαντες τὸ ἱερόν, καὶ τοῦ ξοάνου χρυσοῦν ἀφελόμενοι στέφανον, θυσίαν ἔθεντο ἀντ' αὐτοῦ. Τῶν δὲ Κεφαλλῆνων ἄλλον ἐπιθένταν, τοῦτον ἀπέβαλεν ἡ θεός, καὶ χαμαὶ κείμενος εὐρέθη».

ρινή λατρεία και περιπλάνηση-αναζήτηση (;) στα όρη και ενισχύουν τον πιθανό συσχετισμό με το όρος της Πυλάρου Αγία Δυνατή⁴⁸, γειτονικό της Σάμης. Ο Μαρινάτος αφήνει κάπως ανοιχτό το θέμα της παράστασης του πηλίνου αυτού πλακιδίου με το ενδεχόμενο οι λαμπαδηφορούσες μορφές να μην απεικονίζουν Νύμφες, αλλά θνητές γυναίκες, που προσέρχονται σε λατρεία του Πάνα⁴⁹. Μία τέτοια τελετή αφιερωμένη ειδικά στον Πάνα αναφέρεται από τον Ηρόδοτο και περιγράφεται από τον Αριστοφάνη⁵⁰. Προσθέτουμε όμως ότι και όλες οι θεές με τον πολυδιάστατο φεγγαρικό χαρακτήρα, όπως Δήμητρα, Κόρη, Άρτεμις κ.λπ. απεικονίζονται κρατώντας επίσης δάδες⁵¹.

Η λατρεία της Άρτεμιδος στο σπήλαιο πιστεύουμε ότι μπορεί πλέον να θεωρηθεί βέβαιη. Προβληματιζόμαστε όμως και για παράλληλη λατρεία Δήμητρας και Κόρης. Τις τρεις θεές τις συνδέει η παρουσία των νυμφών Μελισσών, η χρήση του μελιού κατά τη λατρεία τους, καθώς και η σχέση τους με τη Σελήνη (θεές του Φεγγαριού) και τον Κάτω κόσμο, στον οποίο συμμετέχει και η Άρτεμις ως Εκάτη.

Στον ναό των Μεγάλων Θεών στη Μεγαλόπολη της Αρκαδίας βρέθηκε παράσταση παρόμοια με του πλακιδίου της Μελισσάνης. Μεγάλες Θεές⁵² ρητώς ονομάζει ο Πausανίας τη Δήμητρα και την Κόρη με το επίθετο Σώτεια. Τα αγάλματά τους, ύψους δεκαπέντε ποδών, είναι έργα του Δαμοφώντα, γλύπτη του 2ου π.Χ. αιώνα. Μπροστά από τις Μεγάλες θεές τα αγάλματα δύο κορών με καλάθι στο κεφάλι γεμάτο άνθη λέγεται ότι απεικονίζουν τις κόρες του γλύπτη, άλλοι όμως αναγνωρίζουν την Άρτεμη και την Αθηνά, που μαζεύουν άνθη μαζί με την Περσεφόνη⁵³.

Μεταξύ των αγαλμάτων των Μεγάλων Θεών είναι του Ασκληπιού, της Υγείας και του Ηρακλή, που σαν Ιδαίος Δάκτυλος ανέθρεψε τον Δία. Ο Πausανίας⁵⁴ επίσης προσθέτει: «Σε τράπεζα προσφορών υπάρχουν ανάγλυφες πα-

48. Η ονομασία Αγία Δυνατή του όρους της Πυλάρου, όπου υπάρχει και η Ι. Μονή της Παναγίας στα Θέματα, κατά την άποψή μας ενδέχεται να σχετίζεται με αρχαία λατρεία θεότητας της φύσης, που τη διαδέχτηκε η Παναγία (βλ. σχετική δημοσίευσή μας σημ. 1α).

49. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, «Έρευναί ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας» ό.π.

50. ΗΡΟΔΟΤΟΣ: VI, 105, ό.π.: «Ἀθηναῖοι καταστάντων σφι εὖ ἤδη τῶν πρηγμαίων... ἰδρύσαντο ὑπὸ τῇ Ἀκροπόλει Πανός ἱρόν καί αὐτόν ἀπό ταύτης τῆς ἀγγελίης θυσίῃσιν τε ἐπέτιοσι καί λαμπάδι ἰλάσκονται» β) ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ: Λυσιστράτη, στ. 1-3: «Ἄλλ' εἴ τις εἰς Βακχεῖον αὐτάς ἐκάλεσεν / ἧ 'ς Πανός ἢ 'πι Κωλιάδ' εἰς Γενετυλλίδος / οὐδ' ἄν διελθεῖν ἦν ὑπὸ τῶν τυμάνων» ἐκδ. Οδ. Χατζόπουλος «Οἱ Ἕλληνες», Αθήνα 1993.

51. ΠΑΝΑΓΗΣ ΔΕΚΑΤΣΑΣ 1971: Διόνυσος: Καταγωγή καί εξέλιξη της Διονυσιακῆς Θρησκείας, ό.π., σσ. 81-82.

52. Ν.Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ: Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, (Αρκαδικά) VIII, 31, 1-7, σ. 314).

53. Το καλάθι με τα λουλούδια στο κεφάλι θεωρείται σύμβολο της Περσεφόνης.

54. Ν.Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ: Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, βλ. σημ. 52, ό.π.

ραστάσεις δύο Ωρών, του Πανός που παίζει σύριγγα και του Απόλλωνα που παίζει κιθάρα. Στην τράπεζα υπάρχουν και παραστάσεις Νυμφών: η Νέδα, που κρατεί τον Δία ως βρέφος, η Ανθρακία, μία από τις αρκαδικές νύμφες, που κρατεί δάδα (και συνδέεται στις τοπικές παραδόσεις με την περιποίηση του Δία ως βρέφους), η Αγνώ με υδρία στο ένα χέρι και φιάλη στο άλλο». Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την αντιστοιχία με την παράσταση στο πλακίδιο της Μελισσάνης, στο οποίο εικάζεται από το φθαρμένο αποτύπωμα ότι υπήρχε και άλλη, χαμηλότερη μορφή. Ο τράγος του πλακιδίου εύκολα συνδέεται με τον Πάνα, αλλά είναι και σύμβολο του Διονύσου.

Οι πήλινοι δίσκοι της Μελισσάνης συγκριτικά με παρόμοια ευρήματα σε άλλα σπήλαια και με άλλα μουσειακά εκθέματα θεωρούνται απομιμήσεις χάλκινων κατόπτρων. Σε συσχέτισμό με το στοιχείο αυτό επισημαίνουμε τις υπάρχουσες μέχρι σήμερα λαϊκές δοξασίες για τις μαγικές ιδιότητες του καθρέφτη, τη σχέση του με τον Κάτω Κόσμο, αλλά και τη σχέση του με τον κατασπαραγμό του Διονύσου από τους Τιτάνες.

Όσον αφορά στον Πάνα, απεικονίζεται συχνά σε βουκολικές σκηνές μαζί με τις Νύμφες, των οποίων θεωρείται αχώριστος συνοδός και προστάτης. Του αποδίδουν το επίθετο *μελισσοσός*⁵⁵ (φύλακας, προστάτης των μελισσών).

Οι Μεγάλες Θεές, Δήμητρα και Κόρη, η Άρτεμις, οι Νύμφες Μέλισσες και ο Παν συνδέονται με την εντός των σπηλαίων λατρεία, αλλά η Άρτεμις με την υπόσταση της θεότητας της φύσης, ο Παν και οι Νύμφες Μέλισσες συνδέονται και με τη λατρεία νηπίου θεού, Δία ή Διονύσου. Θεωρούμε, λοιπόν, σκόπιμο να παραθέσουμε ορισμένα στοιχεία, που μας προβληματίζουν και μας δημιουργούν αθέλητους συνειρμούς. Ο τραγόμορφος θεός κατά μία εκδοχή ανατράφηκε μαζί με τον Δία στην ίδια σπηλιά και ήταν γιος της Αίγας Αμάλθειας⁵⁶, που θήλασε τον νήπιο θεό στην Κρήτη και τον βοήθησε μετέπειτα στον αγώνα του εναντίον των Τιτάνων ή του Τυφώνα. Με την ιδιότητά του αυτή λατρευόταν ως Αίγυπν. Κατά τον Kerényi: «...κάθε γενιά θεών έπρεπε να είχε τον Πάνα της... Ο Αισχύλος διέκρινε δύο Πάνες, ένα γιό του Διός, τον δίδυμο αδελφό του Αρκάδος, κι ένα γιό του Κρόνου. Η διάκριση των δύο Πανών εκφράζεται ανάλογα με τον πατέρα με σύνθετα ονόματα, όπως Τιτανοπάν, Διοπάν, Ερμοπάν ή Αιγυπν, σε περίπτωση που δεν θέλανε να του

55. LIDDEL H. & SCOTT R. *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* (επεξ/σία Α. Κωνσταντινίδου). Ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα. Αθήνα 1907 (λημ. *Μελισσοσός*).

56. ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ: *Καταστερισμοί* (Αιγόκερως): «Οὗτός ἐστι τῶ εἶδει ὁμοῖος τῶ Αἰγίπανι· ἐξ ἐκείνου δὲ γέγονεν· ἔχει δὲ θηρίου τὰ κάτω μέρη καὶ κέρατα ἐπὶ τῇ κεφαλῇ· ἐτιμήθη δὲ διὰ τὸ σύντροφον εἶναι τῶ Δίῳ, καθάπερ Ἐπιμενίδης ὁ τὰ Κρητικά ἱστορῶν φησὶν, ὅτι ἐν τῇ Ἰδῆ συνῆν αὐτῶ, ὅτε ἐπὶ τοὺς Τιτᾶνας ἐστράτευσεν». (www.Astrologicon.org/eratosthenes-katasterismoi3Hdml)

αναγνωρίσουν γονείς... Στη συνοδεία του Διονύσου ή σε παραστάσεις με σκη-
νές από την άγρια φύση δεν εμφανιζόταν ένας μεγάλος Παν, αλλά και Πανί-
σκοι, μικροί Πάνες, στον ίδιο ρόλο με τους Σατύρους...»⁵⁷. Εκτός λοιπόν από
τον μεγάλο Πάνα και οι Πανίσκοι ήταν οι απαραίτητοι συνοδοί στον θίασο του
Διονύσου.

Σχετικά με τη γέννηση του Δία γίνεται λόγος για ένα ιερό σπήλαιο στην
Κρήτη, το σπήλαιο των μελισσών απ' όπου κάθε χρόνο σε ορισμένη περίοδο ξε-
πηδούσε μία μεγάλη φωτιά⁵⁸. Ήταν, λέγεται, το λόγιο αίμα της Ρέας, που
ανήγγειλε κάθε χρόνο τη γέννηση του Δία. Οι μέλισσες αυτές ήταν παράλληλα
φρουροί του σπηλαίου και τιμωρούσαν τους ασεβείς, που μίαιναν με τη συμπερι-
φορά τους τον ιερό του χώρου ή διέπρατταν αμάρτημα κατά των θεών. Στο σπή-
λαιο αυτό κανείς θνητός δεν μπορούσε να μπει. Τέσσαροι άφοβοι άνδρες όμως, ο
Λάιος, ο Κελεός, ο Κέρβερος και ο Αιγώλιος, τόλμησαν να μπου, για να κλέ-
ψουν μέλι, φορώντας χάλκινες ασπίδες. Όταν αντίκρισαν το αίμα και τα σπάρ-
γανα του νήπιου θεού, τους έπεσαν οι θώρακες και τους επιτέθηκαν οι πελώριες
μέλισσες, που κατοικούσαν στο σπήλαιο. Ο Δίας από ευγνωμοσύνη στις μέλισ-
σες, που τον ανέθρεψαν, τους χάρισε το ωραίο χάλκινο χρώμα και τις προίκισε
με ξεχωριστή δύναμη. Τους τρεις άνδρες, επειδή δεν μπορούσε να τους φονεύσει
μέσα στο ιερό σπήλαιο, τους μεταμόρφωσε σε πουλιά. Η επίθεση των άγριων
μελισσών εναντίον των εισβολέων απεικονίζεται σε αρχαίο αγγείο (εικ. 11).
Τις μέλισσες σαν τιμωρούς των βέβηλων και των ασεβών προς τους θεούς τις
συναντάμε και στην περίπτωση του Αγχίση. Αυτός τυφλώθηκε από τις μέλισ-
σες, γιατί είδε τη θεά Αφροδίτη γυμνή. Στην ιδιότητα αυτή των μελισσών ως
«τιμωρών» θα επανέλθουμε στα αμέσως επόμενα.

Συσχετισμοί και προβληματισμοί

Σε πολλά μέρη της Ελλάδας έχουν βρεθεί λατρευτικά σπήλαια αφιερωμέ-
να στον Πάνα και στις Νύμφες, όπως και στο σπήλαιο της Δράκαινας στον
Πόρο της Κεφαλονιάς. Η εύρεση όμως δύο ανάγλυφων πήλινων πλακιδίων με
σεβάσμια ανδρική κεφαλή (Αινήσιος Δίας) στη Δράκαινα μας διευρύνει το
περιεχόμενο της εκεί τελούμενης λατρείας. Διερωτώμαστε λοιπόν: μήπως

57. K. KERENYI, *Η Μυθολογία των Ελλήνων*, σσ. 168-169, ό.π.

58. α) Antoninus Liberalis Transformationum cogeries cum notis Guillelmi Xylendri, Abrahami Berkelii, Lipsiae MDCCXCI (1791) ΦΩΡΕΣ ιθ', σσ. 84-85. Digital.lib.auth.gr/record/137179/files/8700.pdf. β) K. KERENYI, *Η Μυθολογία των Ελλήνων*, ό.π., σσ. 96-99, γ) Π. ΔΕΚΑΤΣΑΣ 1971: *Διονύσος: Καταγωγή και εξέλιξη της Διονυσιακής Θρησκείας*, ό.π., σ. 75).

και στην περίπτωση της Μελισσάνης δεν έχουμε ένα σπήλαιο αφιερωμένο μόνο στον Πάνα και στις Νύμφες, αλλά και σε κάποια άλλη θεότητα, στην ακολουθία της οποίας συμμετείχαν ο Παν και οι Νύμφες; Η θεότητα αυτή δεν αποκλείουμε να είχε σχέση με τους νήπιους Διόνυσο ή Δία. Πιθανόν να πρόκειται για τις Δήμητρα και Κόρη ή την Άρτεμη με τις ιδιότητες της Μεγάλης κρητικής Θεάς, η οποία λατρευόταν στην Κεφαλονιά ως *Βριτόμαρτις* ή *Λαφρία*.

Ο προβληματισμός αυτός προκύπτει από την πολύμορφη υπόσταση του Διονύσου. Εμφανίζεται και φτερωτός, όπως ο αρσενικός θεός στις μινωικές παραστάσεις. Έχει σχέση με τον Κάτω Κόσμο, επειδή αντικαθιστά τον Πλούτωνα δίπλα στην Περσεφόνη, και είναι μέλος της τριάδας: Διόνυσος-Δήμητρα-Κόρη. «Ήταν ο έμπιστος και ο σύντροφος των πνευμάτων των νεκρών. Μυστηριώδεις αγιασμοί τον ωνόμαζαν κύριο των ψυχών»⁵⁹. Είναι ο θεός, που κατασπαράχθηκε από τους Τιτάνες ως Διόνυσος Ζαγρέας και αναστήθηκε ως νέος Διόνυσος. Πήγε στον Κάτω Κόσμο και γύρισε. Είναι η τελευταία εξελιγμένη μορφή του θείου βρέφους, μετά τον Δία, τον Υάκινθο και τον Εριχθόνιο. Είναι ο μέγιστος κούρος (πρωτοκούρη) του ύμνου των *Κουρήτων*, ο θεός της βλαστικής δύναμης της φύσης με την ενιαυσία βασιλεί⁶⁰. Παρ' όλο που υπάρχει διαφωνία ως προς την καταγωγή του Διονύσου και την προέλευση της λατρείας του, δεν αμφισβητείται ο χθόνιος χαρακτήρας του⁶¹.

Η απεικόνιση του Πάνα στο εύρημα της Μελισσάνης με το κέρασ, σύμβολο γονιμότητας και αφθονίας, θεωρείται σπάνια και ασυνήθιστη, όπως και η απεικόνισή του ως *Σειληνού*, γιατί το κέρασ δεν ανήκει στα δικά του σύμβολα. Η ομοιότητά του με *Σειληνό* αναφέρεται από τον Δοντά μόνο σε μία περιπτώ-

59. OTTO WALTER 1991: *Διόνυσος. Μύθος και Λατρεία*. ό.π., σ. 57.

60. Βλ.: α) Π. ΛΕΚΑΤΣΑΣ. 1971: *Διόνυσος: Καταγωγή και εξέλιξη της Διονυσιακής Θρησκείας*, ό.π., σσ. 70, 74, 78. β) Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, 1948: *Η Κρητομυκηναϊκή Θρησκεία*, ό.π. σελ. 143. Ο Kretschner ετυμολογεί το -νυσος ως προερχόμενο από το όνομα Νύμφης Νύσας, που κατά τον Τέρπανδρο ήταν τροφός του Διονύσου. Προς τιμήν της ονομάστηκε πόλη Νύσα, με την οποία ταυτίζονται αρκετές πόλεις, γι' αυτό και παραμένει στα όρια του θρύλου (Χώρα Υπερβορείων, Νύσα Ευβοίας, Νύσα στις Ινδίες κ.λ.π.). Σε αγγείο του Σοφίλου απεικονίζονται τρεις Νύσες να παίρνουν το Διόνυσο-παιδί. Έτσι επικράτησε μετέπειτα να αναφέρονται Νύμφες Νύσες ή *Νυσιάδες*. γ) OTTO WALTER: *Διόνυσος. Μύθος και Λατρεία*, μτφρ. Θ. Λουπασάκη, έκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1991, σσ. 67-68).

61. Κατά μία ερμηνεία η μητέρα του Σεμέλη ταυτίζεται με τη φρυγικής προέλευσης θεά *Ζέμελω=Γη*, ενδεικτικό του δικού της χθόνιου χαρακτήρα αλλά και του γιου της (πολλές ινδοευρωπαϊκές λέξεις έχουν την ίδια ρίζα και την αυτή σημασία). Το όνομα Διόνυσος ετυμολογικά σημαίνει γιος του Δία (Διός-νυσος, όπου το νυσος=κούρος αρσενικό του νυσα=κόρη). Άλλοι υποστηρίζουν ότι είναι θεότητα προελληνική, δεν έχει καμία σχέση με τη Σεμέλη και ότι η θρακική λέξη νυσος δεν αντιστοιχεί στην ελληνική λέξη κούρος OTTO WALTER: *Διόνυσος. Μύθος και λατρεία*, ό.π., σσ. 67-68.

ση πήλινης κεφαλής από τα Μέγαρα⁶², από τον Μαρινάτο δε σε ένα παρόμοιο ειδώλιο Σειληνοπάνα από το σπήλαιο της Πιτσάς του 2ου π.Χ. αιώνα. Η περιέργη αυτή παράσταση του θεού και των συμβόλων να μεν ερμηνεύεται από την οργιαστική φύση του θεού και τη σχέση του με τα στοιχεία της Φύσης, όπως δικαιολογεί ο Δοντάς, αλλά εμείς πιστεύουμε ότι εκτός αυτού μας φέρνει πιο κοντά και σε ανάλογη λατρεία εντός του σπηλαιίου, που μας οδηγεί σε συσχετισμούς με τις χθόνιες θεότητες και με το θεϊκό βρέφος, Δία ή Διόνυσο.

Σε προηγούμενη δημοσίευσή μας για τα φίδια της Παναγίας τον Δεκαπενταύγουστο⁶³ αναφερθήκαμε στην παράδοση από το χωριό Αργίνια, σύμφωνα με την οποία η Παναγία μεταμόρφωσε τις καλόγριες σε φίδια, για να μην πέσουν στα χέρια των πειρατών. Σχολιάσαμε ότι δεν υπήρχε στα Αργίνια μοναστήρι με καλόγριες, ούτε καν μοναστήρι, και διατυπώσαμε την άποψη μήπως πίσω από τις καλόγριες υπολάνθανε ανάμνηση της γυναικείας παρουσίας σε κάποια αρχαία λατρεία με ιέρειες στην περιοχή. Η άποψή μας ενισχύεται από τρία ακόμη στοιχεία, που καταγράφει ο Πετράτος⁶⁴ και μας γεννούν κάποια αναλογική σχέση με την παράδοση των καλογριών από τα Αργίνια. Το πρώτο είναι η ακόλουθη παράδοση, της οποίας παραθέτουμε αυτούσιο το κείμενο μαζί με το σχόλιο του συγγραφέα:

«Η Ρουμπίνα Καβαλιεράτου, 92 ετών σήμερα, από το χωριό Καραβόμυλος (όπου και το σπήλαιο της Μελισσάνης) έχει ακούσει από τη γιαγιά της την εξής παράδοση: Μία εικοσάχρονη κοπέλα, η Παρασκευούλα, αγάπησε ένα νέο, το Δημητρώ. Επειδή οι γονείς της αντιδρούσαν στο δεσμό αυτό εγκατέλειψε το σπίτι της κι επήγε κι έγινε καλόγρια στη σπηλιά της Μελισσάνης. Εκεί έμενε πάνω στο νησάκι της «λίμνης» και κάθε βράδυ καλούσε τον «καλό» της με τόσο δυνατές φωνές, που ακούγονταν στο χωριό... – Προφανές είναι ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η καλόγρια / μοναχή είναι συνώνυμο της παρθένας νύμφης ή νεράιδας».

Το δεύτερο στοιχείο είναι η περιέργη πληροφορία από το *Dictionnaire Infernal* (=Καταχθόνιο Λεξικό)⁶⁵. «Σύμφωνα με αυτή ο Γάλλος χρονικογράφος Jean Froissart αναφέρει ότι στην Κεφαλονιά υπήρχε μία πλειάδα από fees

62. Γ. ΔΟΝΤΑΣ: «Ευρήματα από τό παρά τήν Σάμην τῆς Κεφαλληνίας σπήλαιον Μελισσάνη», *ό.π.*

63. Ν. ΕΥΘΥΜΙΑΤΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΡΗ: «Τα φιδάκια της Παναγίας τον Δεκαπενταύγουστο στην Κεφαλονιά», *ό.π.*

64. Π. ΠΕΤΡΑΤΟΣ: «Ομηρικό σπήλαιο των Νυμφών: Το σπήλαιο της Μελισσάνης», *ό.π.*, σ. 262.

65. Π. ΠΕΤΡΑΤΟΣ, Ομηρικό σπήλαιο των Νυμφών: Το σπήλαιο της Μελισσάνης», *ό.π.*

Εικ. 10. Από τα πήλινα ευρήματα της Δρακοσπηλιάς: 1 και 4: μικρές γυναικείες προτομές. Η οπή στο άνω μέρος σημαίνει ανάρτηση. 2: τμήμα πλακιδίου με μορφή προφίλ. 3: τμήμα πλακιδίου με την Άρτεμη, τον Απόλλωνα κιθαρωδό και ελάφι. (STAVROULA SAMARTZIDOU-ORKOPOULOU, ό.π.)

(=νύμφες, νεράιδες), που προστάτευε την περιοχή από κάθε κακό και συμβίωναν φιλικά με τις γυναίκες του νησιού».

Το τρίτο στοιχείο, το οποίο δεν θεωρούμε άνευ σημασίας, είναι ότι εξακολουθεί μέχρι σήμερα να υπάρχει στο νησί το όνομα *Μελισσάνδρα*, που δεν μαρτυρείται από τα αρχαία κείμενα.

Καταγράφουμε τα ανωτέρω σαν μία ακόμα «σύμπτωση» ότι σε τρεις περιπτώσεις στην Κεφαλονιά (Αργίνια, Μελισσάνη και νεράιδες του Froissart), οι γυναικείες ιερές παρουσίες αντικαταστάθηκαν στη λαϊκή συνείδηση από χριστιανές καλόγριες. Η τελευταία πληροφορία, παρά τον αποσπασματικό και ελλιπή χαρακτήρα της, μπορεί να αξιολογηθεί σε συνάρτηση με τα ανωτέρω. Επειδή οι νεράιδες δεν αναφέρεται να συμβιώνουν φιλικά με γυναίκες ούτε στα παραμύθια, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, πιστεύουμε ότι στις λίγες γραμμές του Froissart υποκρύπτεται ανάμνηση ιερών αρχαίας λατρείας αφιερωμένης σε γυναικεία θεότητα μυστηριακού χαρακτήρα, γιατί διαχωρίζεται ρητά η φιλική σχέση των νεράιδων από τους άνδρες. Αφορά μόνον στις γυναίκες, όπως στα Θεσμοφόρια, και κατά τη γνώμη μας έχει μινωική προέλευση.

Εικ. 11. Σκηνή κλοπής μελιού.
Οι κλέφτες καταδιώκονται
από τις μέλισσες-τιμωρούς.
(Μελανόμορφος αμφορέας
του 540-520 π.Χ. Μουσείο
Βασιλείας Ελβετία).
Internet

Ανάλογη σχέση ανιχνεύουμε και σε μία περίεργη παράδοση από τα Κύθηρα, τα οποία υπήρξαν αποικία Κρητών περισσότερο από 3.000 χρόνια πριν⁶⁶. Εκεί υπάρχει Ναός της Θεοτόκου με την προσωνομία *Κακή Μέλισσα*⁶⁷. Σύμφωνα με την παράδοση αυτή, όταν πειρατές επιτέθηκαν στη μονή, οι καλόγριες κλείστηκαν στην εκκλησία και προσεύχονταν γονυκλινείς. Οι επιδρομείς άρχισαν να χτυπούν με τσεκούρια τις πόρτες της εκκλησίας. Τότε ακούστηκε μία φωνή, που φώναξε ελληνικά «κακή μέλισσα», και σμάρι τα έντομα όρμησαν εναντίον των πειρατών, που τράπηκαν σε φυγή (βλ. και εικ. 11). Ο ρόλος των τιμωρών μελισσών στα Κύθηρα, όπως στο αντίστοιχο σπήλαιο του Δία στην Κρήτη⁶⁸ και στην περίπτωση του Αγχίση, η σύνδεσή τους με τις καλόγριες και τα μοναστήρια (Κύθηρα, Αργίνια, Μελισσάνη), αλλά και η εξακριβωμένη σχέση των Κυθέρων με τη μινωική Κρήτη, υποδηλώνουν την επιβίωση στοιχείων μινωικής λατρείας στη θρησκευτική συνείδηση του λαού των δύο νησιών, Κυθέρων και Κεφαλονιάς.

Σπηλαιολατρεία. Χρήση του σπηλαιού Μελισσάνη

Η σπηλαιολατρεία στην Κεφαλονιά είναι πολύ αρχαιότερη από τη χρονολόγηση των ευρημάτων στα σπήλαια, που έχουν ήδη ανασκαφεί.

Σε αυτό καταλήγουμε με βάση τα εξής δεδομένα: στη Δρακοσπηλιά τα

66. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ: «Ασύλητο μινωικό Ιερό Κορυφής». *Επτά Ημέρες*, εφημ. *Η Καθημερινή*, φυλ. 26.1.1997. Αθήνα.

67. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ: *Από την παλιά και σύγχρονη κυθηραϊκή ζωή*, Αθήνα 1957, σ. 96.

68. Antoninus Liberalis, βλ. σημ. 58.

ευρήματα χρονολογήθηκαν στον 4ο-3ο π.Χ. αι.⁶⁹ Η χρήση του σπήλαιου σύμφωνα με την ανακοίνωση ανέρχεται στους αρχαϊκούς χρόνους, αλλά δεν πιστοποιήθηκε πόσο παλαιότερα από τον 5ο π.Χ. αι. λόγω της διασάλευσης των στρωμάτων του εδάφους από επανειλημμένες λαθρανασκαφές. Στο σπήλαιο της Δράκαινας⁷⁰ στον Πόρο η λατρεία ανέρχεται στα τέλη του 7ου έως τις αρχές του 6ου π.Χ. αι. Σημειώνουμε ότι και στα δύο αυτά σπήλαια, Δρακοσπηλιά και Δράκαινα, κατά τη νεολιθική εποχή είχε προηγηθεί σπηλαιοκατοίκηση, η οποία εξελίχθηκε σε σπηλαιολατρεία, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλα σπήλαια της Ελλάδας. Αδυνατώντας κατά την αρχαιότητα να ερμηνεύσουν την προέλευση των λίθινων εργαλείων πίστευαν ότι οι λίθινοι πελέκεις ήταν οι κεραυνοί, που έπεφταν στη γη από τον Δία. Ήταν οι λεγόμενοι ιεροί κεραύνιοι λίθοι, τους οποίους χρησιμοποιούσαν σε τελετές εξαγνισμού⁷¹.

Εκτός από τα χρονολογημένα ευρήματα 4ου και 3ου π.Χ. αι. στη Δρακοσπηλιά της Παλικής υπάρχει η αναφορά του Μηλιαράκη⁷² ότι στο σπήλαιο αυτό κατά το παρελθόν βρέθηκαν σταυροί. Την πληροφορία αυτή τη θεωρούμε πολύ σημαντική, γιατί οι σταυροί της Δρακοσπηλιάς μας συνδέουν με λατρεία πολύ πρωιμότερη από τα ευρήματα της πρόσφατης ανασκαφής. Οπωσδήποτε δεν σχετίζονταν με χριστιανική λατρεία, γιατί κάτι τέτοιο δεν προέκυψε από τις ανασκαφές. Μας μεταθέτουν όμως το χρονολογικό όριο ακόμα πιο πίσω και από τους αρχαϊκούς χρόνους, που πιστοποιήθηκε η χρήση του σπήλαιου ως λατρευτικού. Τα ευρήματα αυτά, των οποίων η τύχη δυστυχώς αγνοείται, είναι σπάνια και ασυνήθιστα σε σπήλαια αρχαίας λατρείας. Συνδέουν την Κεφαλονιά με τη Μινωική Κρήτη και τις Μυκήνες, γιατί από εκεί προέρχονται επίσης τα εξής παρόμοια λιγιστά ευρήματα, τα οποία μας περιγράφει ο Μαρινάτος⁷³: α) ένας ισοσκελής μαρμαρίνος σταυρός από την Κνωσό διαμέτρου 22,2 cm και πάχους 0,012 cm (εικ. 12), και ένας άλλος από φαγεντιανή β)

69. STAVROULA SAMARTZIDOU-ORKOPOULOU: «Drakospilia: une grotte culturelle aux confins occidentaux de Céphalonie», ό.π.

70. ΜΙΡΑΝΤΑ ΧΑΤΖΙΩΤΗ & ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΤΡΑΤΟΥΛΗ 2000: «Το σπήλαιο Δράκαινα στον Πόρο Κεφαλονιάς». Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτ. 1997. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, τόμ. 1ος, σσ. 62-76.

71. Με κεραύνιο λίθο εξαγνίσθηκε και ο Πυθαγόρας στο Ιδαίο Άντρο. «Κρήτης δ' έπιβάς τοῖς Μόργου μύσαις προσήει ενός τῶν Ἰδαίων Δακτύλων, ὑφ' ᾧν καί ἐκαθάρθη τῇ κεραυνία λίθῳ, ἔωθεν παρά θαλάττης πρηγῆς ἑκταθείς, νύκτωρ δέ παρά ποταμῷ ἀρνειοῦ μέλανος μαλλοῖς ἔστεφανωμένος». ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ: Πυθαγόρου βίος 16-17: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου «Οι Έλληνες», έκδ. Κάκτος 2009.

72. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ: Γεωγραφία Πολιτική, νέα καί αρχαία, τοῦ Νομοῦ Κεφαλονιάς. Αθήνα. 1890, σ. 76.

73. ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ: Κρητομυκηναϊκή Θρησκεία, (Σημειώσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών), 1948, σσ. 59-60.

Εικ. 12. Ο μαρμάρινος ισοσκελής σταυρός από το ιερό θησαυροφυλάκιο της Κνωσού (internet).

δύο ισοσκελείς σταυροί σε μήτρες από τη Σητεία (Κρήτη), ο ένας πάνω από μηνίσκο της σελήνης και ο άλλος μέσα σε οδοντωτή περιφέρεια. γ) Συχνά ει-
κονίζεται σταυρός εγγεγραμμένος μέσα σε κύκλο και σε αγγεία από το ανά-
κτορο της Κνωσού. δ) Με τη μορφή σβάστικας σε σφραγίδες από το ιερό θη-
σαυροφυλάκιο Κνωσού πάνω από κερασφόρο πρόβατο και μεταξύ των κερά-
των κεφαλής βοός και ε) ένας χρυσός σταυρός από τον τρίτο βασιλικό τάφο
των Μυκηνών. Η σημασία του ως λατρευτικού, αστρικού ίσως, συμβόλου
προελληνικής θεότητας θεωρείται βέβαιη.

Η ανακοίνωση επίσης του ανασκαφέα αρχαιολόγου Λάζαρου Κολώνα⁷⁴
ότι ο θολωτός τάφος Τζαννάτων (1400-1350 π.Χ.) είχε κτιστεί πάνω σε μι-
κρότερο, ο οποίος είχε καταρρεύσει, και ότι στη θέση του υπήρχε αρχικά βρα-
χόσπηλιά, στην οποία λατρευόταν χθόνια θεότητα, μας μεταθέτει τη σπηλαι-
ολατρεία στο νησί πριν από το 1400 π.Χ.

Η χρονολόγηση των ευρημάτων της Μελισσάνης στον 4ο-3ο π.Χ. αι.
(ύστερη κλασική περίοδος με πρώιμη ελληνιστική) δεν αναιρεί την παλαιότητα
της σπηλαιολατρείας στην Κεφαλονιά, γιατί η χρήση του σπήλαιου ήταν
περιστασιακή. Κατά τον Μαρινάτο⁷⁵ το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε μόνο δυο
φορές και μετά εγκαταλείφθηκε.

Οπωσδήποτε μας ξενίζει το γεγονός ότι ένα σπήλαιο με μοναδικό φυσικό
κάλλος και υποβλητική μυστηριακή ατμόσφαιρα έχει χρησιμοποιηθεί μόνον
δύο φορές. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ή ότι δεν είχε ανακαλυφθεί ενωρί-
τερα, πράγμα απίθανο, γιατί το στόμιο είναι απόλυτα ορατό, ή ότι η δυσκολία
της κατάβασης ήταν αποτρεπτική για τους χρήστες. Στο σημείο αυτό όμως
θα επανέλθουμε.

74. ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ: α) *Πόρος Κεφαλονιάς*, έκδ. Κοινότητας Πόρου, 1994. β) «Ανα-
σκαφές στην Κεφαλονιά». *Επτά Ημέρες*. Εφημερ. *Καθημερινή*, φυλ. 27-1-97.

75. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, «Έρευναι ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας», *ό.π.*

Τα λατρευτικά σπήλαια βρίσκονται συνήθως σε τοποθεσίες δύσβατες για τον φόβο της σύλησης ή της βεβήλωσης από αμύητους περαστικούς ή εχθρούς σε περίοδο πολέμου. Όμως λατρεία μέσα σε κατακόρυφο βράθρο 25 μ. (!) δεν γνωρίζουμε να έχει καταγραφεί σε κανένα άλλο μέρος της Ελλάδας. Γι' αυτό και το λιμνοσπήλαιο της Μελισσάνης αποτελεί μοναδική περίπτωση και δυσεπίλυτο γρίφο.

Η διακοπή της λατρείας στη Μελισσάνη αποδίδεται συνήθως στο δυσπρόσιτο του σπηλαίου. Εμείς θα δούμε το θέμα από διαφορετική σκοπιά: όχι γιατί διακόπηκε η λατρεία, αλλά γιατί, παρ' όλο που ήταν ορατές οι δυσκολίες και η επικινδυνότητα της κατάβασης, κάποιοι επέλεξαν το σπήλαιο αυτό ως τόπο λατρείας, τη στιγμή που υπήρχαν άλλα στην περιοχή της Σάμης με ευκολότερη πρόσβαση. Γιατί λοιπόν το επέλεξαν; Έχουμε την άποψη ότι η επιλογή δεν ήταν τυχαία, αλλά έγινε, γιατί η Μελισσάνη πληρούσε ορισμένα κριτήρια, που αφορούσαν συγκεκριμένη λατρεία. Τα κριτήρια αυτά είναι τα ίδια με εκείνα, στα οποία αποδίδεται και η διακοπή της χρήσης, δηλαδή το δυσπρόσιτο, αν όχι το απρόσιτο του σπηλαίου. Εμείς αυτό το μειονέκτημα το θεωρούμε ως ένα από τα κριτήρια επιλογής. Σε αυτά θα προσθέσουμε: το βαραθρώδες του σπηλαίου, που εισχωρεί στα βάθη της γης, εκεί όπου εδρεύει η χθόνια θεότητα, την οποία ο μύστης επικαλείται και λατρεύει, τα παρθένα και συνεχώς ανανεούμενα γαλάζια νερά της λίμνης, τη μικρή όαση του νησιού και το στόμιο της οροφής, που σαν ουράνιο μάτι ατενίζει από ψηλά τα τελούμενα στο μυστηριώδες σκοτεινό βάθος του. Με την περιγραφή αυτή θέλουμε να αναδείξουμε τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, που ασκούν υποβολή, προκαλούν δέος και προδιαθέτουν τον λατρευτή ή τον μύστη να περιπέσει σε κατάσταση θρησκευτικής έκστασης. Χώρος ιδανικός για μυστικιστική λατρεία.

Όσον αφορά στην κατάβαση, πιστεύουμε ότι δεν θα γινόταν με ένα σχοινί, αλλά με σχοινένιες ανεμόσκαλες. Ενδεχομένως ένα μόνιμο μικρό πλωτό μέσο δεμένο εκεί, που τελειώνει η ανεμόσκαλα, ίσως να είχαν λύσει το πρόβλημα της πρόσβασης στη νησίδα, χωρίς να χρειαστεί η κολύμβηση στα παγωμένα νερά, οπότε αυτά παρέμεναν «καθαρά», ανέγγιχτα από την επαφή του ανθρωπίνου σώματος. Η «στεγνή» κατάβαση στον τόπο λατρείας συνάδει με την αντίληψη για το «αμόλυντον» των υδάτων, που αναφέρεται από τον Καλλίμαχο⁷⁶ για τη λατρεία της Δήμητρας, αλλά και από τον Πορφύριο (σημ., όπως ήδη αναφέραμε...)

Ο λατρευτής ή οι λατρευτές έπρεπε βέβαια να διαθέτουν και κάποιες σωματικές ικανότητες, για να πραγματοποιήσουν μία τέτοια εναέρια κατάβαση, που εγκυμονούσε τον κίνδυνο της πτώσης. Για τον λόγο αυτό το σπήλαιο δεν πρέπει να ήταν «ανοιχτό» σε ευρύτερο κοινό, αλλά μόνο σε λίγους μύστες, ιε-

76. βλ. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ: *Ἕγνος εἰς Ἀπόλλωνα*, (βλ σημ. 31).

ρείς ή ιέρειες, ή πιθανόν σε κάποια ιερατική οικογένεια, που ήταν αφιερωμένη σε λατρεία συγκεκριμένης θεότητας. Έτσι εξηγείται και η πενιχρότητα των ευρημάτων. Ίσως η οικογένεια να εξέλιπε ή οι μύστες να υπέστησαν κάποιου είδους δίωξη, εύλογη αιτία για την οριστική διακοπή της λατρείας.

Στο σημείο αυτό θεωρούμε απαραίτητη μία μικρή ιστορική αναδρομή, γιατί πιστεύουμε ότι τα γεγονότα, που διαδραματίστηκαν στην Κεφαλονιά και ειδικότερα στην περιοχή της Σάμης περί τα τέλη του 3ου και κατά τον 2ο π.Χ. αι. είναι πολύ πιθανόν να ευθύνονται για τη διακοπή της λατρείας στο σπήλαιο.

Την εποχή αυτή όλη η Ελλάδα συγκλονίζεται από τις διαμάχες μεταξύ των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου, των βαρβαρικών επιδρομών, των Μακεδονικών πολέμων, των πολέμων των δύο Συμπολιτειών και άλλων εμφυλιοπολεμικών συγκρούσεων μέχρι της εμπλοκής της Ρώμης και της τελικής υποταγής της Ελλάδας σε αυτήν (146 π.Χ.). Η Κεφαλονιά δεν έμεινε αλώβητη από αυτή τη λαίλαπα⁷⁷. Ο Φίλιππος Ε' της Μακεδονίας επιτίθεται εναντίον των Πρόνων και της Πάλης (218 π.Χ.). Έκδηλες επίσης ήταν και οι επεκτατικές προθέσεις, αλλά και η εκδικητική διάθεση των Ρωμαίων προς τους Κεφαλλήνες λόγω της συμμετοχής τους υπέρ του Αντιόχου της Συρίας κατά τον λεγόμενο Αντιοχικό πόλεμο (193-188 π.Χ.).

Το 189 π.Χ. οι τρεις από τις τέσσερες πόλεις του νησιού περιήλθαν στην κυριαρχία της Ρώμης πλην της Σάμης, η οποία αντέταξε σθεναρή αντίσταση από τον Οκτώβριο του 189 μέχρι τον Ιανουάριο του 188 π.Χ., όπου και τελικά υπέκυψε. Ο Ρωμαίος στρατηγός Marcus Fluvius Nobilior τιμώρησε σκληρά την πόλη με αρπαγές, λεηλασίες και εξανδραποδισμό των κατοίκων. Η περιγραφή του Τίτου Λίβιου⁷⁸ για τον θρίαμβο, που τέλεσε ο Ρωμαίος στρατηγός στη Ρώμη μετά την κατάκτηση της Σάμης, δείχνει αφ' ενός μεν το μέγεθος της διαρπαγής των θησαυρών της, αφ' ετέρου πόσο πλούσια και ακμαία ήταν η πόλη αυτή πριν από την καταστροφή. Αυτό με τα τότε δεδομένα μαρτυρεί ένα υψηλό βιοτικό και πολιτιστικό επίπεδο, στο οποίο είναι αναμενόμενο ότι θα ευημερούσαν πλούσιες οικογένειες και οργανωμένο ιερατείο. Τα 785 χάλκινα αγάλματα και τα 230 μαρμάρινα, που μετέφερε στη Ρώμη ο Marcus Fluvius

77. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Κ. ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, *Ιστορία τής νήσου Κεφαλληνίας*, εκδ. έν Πειραιεί 1916/1988, σσ. 168-175. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΩΣΤΗΣ ΛΟΒΕΡΔΟΣ: *Ιστορία τής νήσου Κεφαλληνίας. Δοκίμιον συγγραφέν Ιταλιστί και εξελληνισθέν υπό Παύλου Κων/νου Γρατσιαύτου*. Έν Κεφαλληνία 1888, σσ. 81-82. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ Ν. ΓΕΩΡΓΙΟΣ: *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, τομ. α', εκδ. Κέφαλος, Αθήνα 1990, σσ. 44-48.

78. TITUS LIVIUS: *Livy History of Rome*, books XXXVIII-XXXIX with an english translation by Evan Sage, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 2000, book. XXXVIII, IX, 8-13, xxxix, v, 13-17. (βλ. επίσης: ΕΥΣΤ. ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, *Ιστορία τής νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σσ. 168-175, ό.π.

στην πομπή του θριάμβου του έχουμε την εντύπωση ότι δεν θα ανήκαν όλα σε επιφανή πρόσωπα της εποχής. Πολλά από αυτά, προϊόντα λεηλασίας, θα απεικονίζαν θεότητες, των οποίων οι ναοί θα είχαν ισοπεδωθεί και το ιερατείο τους θα είχε εξαφανιστεί.

Θεωρήσαμε σκόπιμη, λοιπόν, αυτή τη μικρή ιστορική αναδρομή, γιατί οι χρονολογίες των ευρημάτων της Μελισσάνης (μέχρι και τον 3ο π.Χ. αι.) δεν απέχουν πολύ από τα γεγονότα με τον Φίλιππο Ε' και τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Πιστεύουμε ότι η ερήμωση της Σάμης, η αιχμαλωσία, η ομηρία και ο εξανδραποδισμός των κατοίκων, μεταξύ των οποίων θα υπήρχαν και οι κύριοι-κτήτορες του σπήλαιου, (οικογένειες ή ιερατείο), πρέπει να ήταν η κύρια αιτία διακοπής της λατρείας στο σπήλαιο.

Σε άλλα σπήλαια η χρήση μπορεί να ανασταλεί για ένα χρονικό διάστημα εξ αιτίας κάποιου σοβαρού φυσικού γεγονότος (π.χ. σεισμοί) ή ανθρώπινης υπαιτιότητας (πόλεμος, διωγμοί). Όταν όμως ο κίνδυνος παρέλθει, το σπήλαιο επαναλειτουργεί, όπως συνέβη στο σπήλαιο της Δράκαινας στο φαράγγι του Πόρου⁷⁹. Αυτό όμως δεν συνέβη στη Μελισσάνη, της οποίας η διακοπή ήταν οριστική, για τους λόγους, που, κατά την άποψή μας, εκθέσαμε: είχε αφανιστεί το ανθρώπινο δυναμικό, οικογένεια ή ιερατείο, που τελούσαν τη λατρεία.

Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας παραθέτουμε κατωτέρω συνοπτικά τα σημαντικά για την έρευνά μας στοιχεία, τα οποία εκθέσαμε στα προηγούμενα και μας οδήγησαν να προσεγγίσουμε διαφορετικά το λιμνοσπήλαιο της Μελισσάνης: 1) το σπήλαιο δεν ήταν αφιερωμένο σε συγκεκριμένη νύμφη, γιατί το Μελισσάνθη, «πλάστηχε» κατ' αναλογία προς τα οινάνθη, αμπελάνθη, μηλολόνη. 2) Η ονομασία του μας συνδέει με τις Μέλισσες, τις τροφούς του Δία, αλλά και τις ιέρειες της Αρτέμιδος και της Δήμητρας. 3) Το δυσπρόσιτο του σπηλαιίου και η αέναη ροή των υπόγειων υδάτων της λίμνης, που εγγυώνται το αμόλυτον του νερού, όπως απαιτεί η λατρεία της Δήμητρας. 4) Η δηλωμένη μέσω των ευρημάτων λατρεία των Νυμφών (ή λαμπαδηφόρων γυναικών-λατρευτών) εντός του σπηλαιίου. 5) Η σχέση των Νυμφών με τον Δία, τον Πάνα και τον Δίονυσο, την Περσεφόνη και τη Δήμητρα. 6) Το κέρας της Αίγας Αμάλθειας του Πάνα, που μας συνδέει με τον νήπιο Δία του Ιδαίου Άντρου της Κρήτης. 7) Η αναμφισβήτητη πλέον λατρεία της Άρτεμης-Σελήνης στη

79. ΜΙΡΑΝΤΑ ΧΑΤΖΙΩΤΗ & ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΤΡΑΤΟΥΛΗ 2000: «Το σπήλαιο Δράκαινα στον Πόρο Κεφαλονιάς», ό.π.

Δρακοσπηλιά⁸⁰ της Παλικής, που επιβεβαιώνει την άποψη του Καλλιγά ότι και το υπ' αρ. 1806 εύρημα της Μελισσάνης απεικονίζει την Άρτεμη-Σελήνη (άρα κατ' επέκταση και την αντίστοιχη λατρεία της στο λιμνοσπήλαιο). 8) Η αποδειγμένη από τις πηγές σχέση της κρητικής Μεγάλης Θεάς με τις εξελικτικές μορφές της (Άρτεμη-Σελήνη, Δήμητρα και Περσεφόνη). 9) Η μαρτυρημένη από πηγές λατρεία της Βριτομάρτεως ή Λαφρίας Άρτέμιδος, θεάς κρητικής προέλευσης στην Κεφαλονιά και 10) η περιοχή της Σάμης, που βρίσκεται το σπήλαιο της Αγίας Μελισσάνης, είναι κατά περίεργη σύμπτωση (!) σε άμεση γειτνίαση στα ΒΔ με την Αγία Δυνατή⁸¹ και στα ΝΑ με την περιοχή των Πρόνων, που υπήρχε λατρεία του κρητικής καταγωγής Υακίνθου.

Α) Αξιολογώντας τα ανωτέρω καταλήγουμε ότι στο σπήλαιο λάβαινε χώρα μυστηριακή λατρεία αφιερωμένη σε χθόνιες θεότητες, που συνδέονται με την αναγέννηση της φύσης. Το σπήλαιο, κατά την άποψή μας, ήταν αφιερωμένο όχι μόνο στις Νύμφες και στον Πάνα, αλλά σε κάποια αρχαιότερη χθόνια θεότητα κρητικής προέλευσης, πιθανόν στην Άρτεμη με τις ιδιότητες της Ποτνίας ή στο ζεύγος Δήμητρα και Κόρη, β) ότι πρέπει να σχετίζεται με τις Νύμφες Μέλισσες ως Κουροτρόφους με επίκεντρο τη λατρεία νηπίου θεού ή γ) πολύ πιθανόν και με τις ιέρειες Μέλισσες, που ήταν αφιερωμένες στην Άρτεμη και τη Δήμητρα, ερμηνεία, που ευνοείται από τη σύγχρονη παράδοση για την καλόγρια της Μελισσάνης.

Β) Ως προς την ετυμολογία του ονόματος Μελισσάνη προτείνουμε τις εξής δύο ερμηνείες: 1) Εάν λάβουμε υπόψη το νέο στοιχείο του Έσσηνος, του βασιλιά της κυψέλης, που προκύπτει από τη λατρεία της Άρτέμιδος, μπορούμε να αιτιολογήσουμε την προέλευση του ονόματος Μελισσάνη από το Μέλισσα + έσσηνα (σε αιτιατ.) → Μελισσηνα (κατά συνεκφορά) → Μελισσάνη (κατά μετάθεση των α και η).

2) Εάν διαπιστωθεί μελλοντικά σχέση του σπηλαίου με λατρεία νηπίου θεού (ίσως Διονύσου), προσανατολιζόμαστε στο ενδεχόμενο ότι η ονομασία του σπηλαίου πιθανόν να προήλθε από τη Μέλισσα, την κουροτρόφο θεά, σε σύνθεση με το επίθετο του Διονύσου Άνθιος⁸², που έφερε σαν θεός της βλάστησης, δηλαδή Μέλισσα + Άνθιος → Μελισσάνθιος → Μελισσάνη. Αναφέραμε ήδη ότι το όνομά του σημαίνει τον γιο του Δία (Διός + νυσος). Στη λατρεία του θε-

80. STAVROULA SAMARTZIDOU-ORKOPOULOU: «Drakospilia: une grotte culturelle aux confins occidentaux de Céphalonie», ό.π.

81. ΝΙΚΗ ΕΥΘΥΜΙΑΤΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ: «Το Καλόν Όρος της Πυλάρου και η Αγία Δυνατή», ό.π.

82. Άνθιος: Ο Διόνυσος σαν θεός της βλάστησης ονομαζόταν και Δενδρείς, Ενδενδρός, Δενδρίτης και Περικίσιος, επειδή τον παρίσταναν με κίονα στεφανωμένο με φύλλα κισσού. Π. ΔΕΚΑΤΣΑΣ: Διόνυσος: Καταγωγή και εξέλιξη της Διονυσιακής Θρησκείας, ό.π., σ. 102.

ϊκού βρέφους και του ανεπτυγμένου μετέπειτα Κούρου, άλλοτε εννοείται ο Δίας και άλλοτε ο Διόνυσος. Η μία μορφή εναλλάσσεται με την άλλη, εισχωρεί μέσα στην άλλη αποτελώντας την κρητική φιδομορφική τριάδα: κρηταγενής Δίας - Ζαγρέας - Διόνυσος. Στο πρόσωπο του Ζαγρέα ενώνονται οι μυστηριακές μορφές του Ιδαίου Δία και του Διονύσου⁸³.

Τέλος προς επίρρωση των ανωτέρω, όπως αναφέραμε ήδη στο εισαγωγικό μέρος, η πληροφορία, που διέσωσε ο Η. Τσιτσέλης, ανασύρει ένα ακόμη χαμένο κρίκο της αλυσίδας: το λιμνοσπήλαιο, τουλάχιστον μέχρι το 1877, που κατέγραψε την πληροφορία αυτή⁸⁴, δεν λεγόταν απλώς Μελισσάνη, αλλά Αγία Μελισσάνη. Το πολύτιμο αυτό, κατά τη γνώμη μας στοιχείο συνοδεύεται από την εύστοχη παρατήρηση του ίδιου ότι «είναι πολύ περίεργη η πρόταξη του Αγία σε τοπωνύμια, που δεν έχουν καμία σχέση με Αγίους». Ο προβληματισμός, που διαφαίνεται μέσα από αυτό το σύντομο σχόλιο, αφήνει ανοιχτό το θέμα, ενισχύει τις απόψεις μας και επιβεβαιώνει τον προσανατολισμό της έρευνάς μας για το ιερό παρελθόν των τοπωνυμίων, τόσο του λιμνοσπήλαιου Αγία Μελισσάνη, όσο και του όρους Αγία Δυνατή. Η πρόταξη του Αγία στα συγκεκριμένα τοπωνύμια μπορεί μεν να μην έχει σχέση με χριστιανούς αγίους, αλλά μπορεί να διατηρεί μνήμες της ιερότητας του χώρου από σημαντική για τους κατοίκους αρχαιότερη θρησκευτική λατρεία, που λάβαινε χώρα εκεί.

Όλα, όσα εκθέσαμε παραπάνω, αποτελούν βέβαια υποθέσεις. Καταθέσαμε πιθανές ερμηνείες του γρίφου Μελισσάνη με βάση τα στοιχεία, που διαφαίνονται να έχουν κάποια σχέση με το θέμα. Συνδυάσαμε τα λιγοστά ανασκαφικά ευρήματα, τα δεδομένα από ιστορικές πηγές και παραδόσεις, την αρχαία λα-

83. Π. ΛΕΚΑΤΣΑΣ: *Διόνυσος: Καταγωγή και εξέλιξη της Διονυσιακής Θρησκείας*, ό.π., σσ. 70, 71, 81, 82: Στην Ορφική Θεογονία ο Δίας και η μητέρα του Ρέα ζευγάρωσαν μεταμορφωμένοι σε φίδια. Από την ένωση αυτή γεννήθηκαν δύο τερατόμορφοι φεγγαριικοί θεοί. Ο ένας είναι ο Ζαγρέας, βρέφος με κέρατα, αρσενική υπόσταση του φεγγαριού, που ταυτίζεται με τον προελληνικό Μήνα. Η άλλη είναι η Περσεφόνη, επίσης με κέρατα, δύο πρόσωπα και τέσσερα μάτια, χαρακτηριστικό του φεγγαριού χαρακτήρα και της Μεγάλης Θεάς, που σχετίζεται με το μηνιαίο γυναικείο κύκλο της γονιμότητας. Η Ρέα από τότε ονομάστηκε Δήμητρα. Ο Δίας ενθρονίζει το θεϊκό βρέφος και του δίνει τα σύμβολα της εξουσίας, το σκήπτρο, τον κεραυνό και τη βροχή. Η Ήρα από ζήλεια βάζει τους Τιτάνες να σκοτώσουν το παιδί, την ώρα που έπαιζε και κοιταζόταν στον καθρέφτη. Ο Ζαγρέας, για να ξεφύγει, μεταμορφώθηκε σε έφηβο Δία, σε γέρο Κρόνο, σε φίδι με κέρατα, σε άλογο, σε τίγρη, αλλά τελικά οι Τιτάνες τον κατασπάραξαν μεταμορφωμένο σε ταύρο. Από την καρδιά του Ζαγρέα, που την έσωσαν η Ρέα ή η Δήμητρα, ξαναγεννήθηκε ο νέος Διόνυσος. Το όνομά του σημαίνει Μεγάλος Κυνηγός (Ζα-αγρεύς) και πιθανότατα ταυτίζεται με το μινωικό κυνηγέτη θεό, που κατ' αναλογία με τη γυναικεία προελληνική θεότητα, ονομάστηκε «Πότνιος Θηρών».

84. ΗΛΙΑΣ ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ: *Συλλογή όνοματοθεσιών τῆς νήσου Κεφαλληνίας μετά ιστορικῶν, τοπογραφικῶν καί ἀρχαιολογικῶν σημειώσεων*. «Όνόματα θέσεων ἐν Κεφαλληνίᾳ Δ», σ. 7, ό.π.

τρεία, τα τοπωνύμια, την τοπική παράδοση και τα πλούσια μυθολογικά στοιχεία, που με την αλληγορία τους εκφράζουν συγκαλυμμένες αλήθειες και το βάθος του θρησκευτικού-φιλοσοφικού στοχασμού των αρχαίων Ελλήνων. Δεν λύσαμε κανένα πρόβλημα, ίσως να δημιουργήσαμε νέα. Πιστεύουμε όμως ότι αναδείξαμε κάποιες πιθανές σχέσεις, πρόκληση για τους αυριανούς ερευνητές. Το βέβαιο είναι ότι μόνο η αρχαιολογική συστηματική έρευνα σε συνδυασμό με πολλή και καλή τύχη θα μπορούσε να λύσει το πρόβλημα, δεδομένης της υδρογεωλογικής μοναδικότητας του σπηλαιίου σε μία περιοχή, η οποία αναπτύσσεται τουριστικά ακριβώς λόγω της ύπαρξης σε αυτή και άλλων σπηλαιίων και δέχεται πολλές παρεμβάσεις και σπηλαιολογικές δραστηριότητες.

ABSTRACT

THE ANCIENT WORSHIP IN CEPHALONIA. MELISSANI LAKE CAVERN: MELISSES (BEES) AND WATER, REFLECTIONS AND CORRELATIONS

Niki Eftymiatou-Katsouni

Philologist, PhD, Department of Educational Sciences and Early Childhood Education, School of Humanities and Social Sciences, University of Patras

Concerning the etymology of the toponym *Melissani*, various views have been expressed in the past in which a possible link to the nymphs *Melisses*¹ is referred to (S. Marinatos 1965), as well as a link to bee farming and to honey (P. Petratos, 1999). The worship of the Nymphs and of Pan whose shapes are depicted by a few clay findings in the lake cavern, has been confirmed.

Using as a starting point the following observation of I. Tsitseli (1877), that “*It is strange the prefix that ‘Saint’ is used with names that are not the names of Saints like Saint Milianos, or Saint Melissani etc.*”, we further explored the subject of the worship that had taken place in the lake cavern and the etymology of the toponym. Throughout the course of our research, we assessed the archaic and exuberant presence of the Nymphs in ancient Greek worship. Theogony’s primordial entities (Mellie Nymphs), taught Apollo the art of divination and were identified with bees, to which were attributed properties of divination as well.

Because of the valuable offering of honey to mankind, and the matriarchic organization of the beehive, the insect became deified in the shape of a feminine deity. Honey, as a sacred product, acquired purgatorial and purifying pro-

1. bees

perties, nourishment for the soul, that is regenerated and is symbolized by the insect itself. The essential ingredient for purification and rebirth is immaculate water, that is protected by the Nymphs *Naiades*. Golden jewelry of Minoan Crete and Rhodes illustrating a hybrid form with the head of a woman and the body of a bee certify the sanctity and deification of the insect.

The bee as an insect and as a sacred figure can be found in the worship of *Demetra*, *Persephone* and *Artemis*, the deities descending from the separation of the pre-Hellenic Cretan goddess, *Potnia Theron*.

The priestesses of *Dimitra*, as well as the initiated were called *Melisses*, and Persephone herself *Melitodes*². In the temple of the Goddess *Artemis of Ephesus*, there was a male priesthood, the *Essenes*, who identified as *Melissonomous*, the priests who cared for the priestesses of *Artemis*.

The bees as a nursing insect is connected to the birth of *Zeus* in Crete. As an insect, it is seen as the *avenging guard* of the sacred cave where the god was born, but as “*vougenis*”³ it is also connected to the worship of *Dionysus Zagreus*. “*Dionysus vougenis*” was the son and husband of *Selene*⁴, who is also called *Melissa* or *Taurus*. She was the protector of births. An important element of worship towards her was that of water, a necessary life-giving element for the earth to germinate and give birth, as well as that of the “*immaculate*” water of *Dimitra’s worship*.

Concerning the findings in the cave: the discovery of a tile in Melissani with *Pan* in an unusual depiction with *Amalthea’s Horn* in hand (*Seilinopan*) makes a connection with the birth of *Zeus* in Crete. The goat legged god, according to one version was raised together with *Zeus* in the same cave and was the son of the goat *Amalthea*. The dance of the *Nymphs* depicted in another tile could also be depicting not nymphs, but torch bearing priestesses in their night wanderings. We consider the tile 1806 from Melissani especially important, in which P. Kalligas recognizes traces of a moon crescent, that would identify *Artemis* as *Selene*. In some tiles dated the same as those in Melissani (4-3 BC) *Artemis* is depicted as *Selene*⁵ with a moon crescent over her head and in another with a deer accompanied by *Apollo* baring a guitar.

The finding in the cave *Drakospilias* shed light on the way worship took place in Melissani. Our point of view is that the central figure of worship in the cave was *Artemis-Selene* possibly with a parallel worship of *Dimitra* and *Koris*⁶. The

2. made from honey

3. born from a cow

4. moon

5. moon

6. daughter

three goddesses are connected through the nymphs *Melisses*, the use of honey during worship, as well as their relation to *Selene* (goddess of the moon) and to the underworld, where *Artemis* depicted as *Ekati*.

The secession of the worship is in our opinion, due to the tumultuous period, where the island as well as Greece in general, became a battleground bringing the intervention of Rome into the civil conflicts.

In the popular traditions of Cephalonia pertaining to a nun in *Melissani* (in *Sami*), nuns that were transformed into snakes (in *Agrilia*), good fairies friendly towards women, as well as the tradition of the *Bad Bee* from the Church of The Virgin Mary in *Kythira* (A Cretan colony 3000 years ago) reveal, in our opinion that such priestesses were present.

Cave worship in Cephalonia is much older than the artifacts found in the caves, that have already been excavated. The discovery of the rare isosceles cross in the *Drakospilia* cave, similar to the one of the vaults of *Knossos* takes us towards much older times beyond the fourth or third century BC, the age of the discovered artifacts. In the Cave of *Drakaina* in *Poros*, the worship is estimated to be toward the end of the seventh towards the beginning of the six century BC.

We can conclude that: a) In *Melissani*, worships and adorations were taking place. The cave was in our opinion, not only dedicated to the *Nymphs* and *Pan* but also to some chthonic goddess of Cretan descent, *Artemis* with properties of *Potnia* or *Laphria* and possibly to the couple *Dimitra* and *Daughter*, b) that it is related to the *Nymphs Melisses* or c) very possibly to the priestesses *Melisses*.

As for the etymology of the name *Melissani* we suggest the following two: a) from *Μέλισσα* (*Melissa*) + *έσσηνα* (*essina*) *Μελισσηνα* (*Melissina*) *Μελισσάνη* (*Melissani*) (*Where the i becomes a*). b) If it is connected to the worship of an infant God, it could come from the *Melissa*, the *Kourotrofo*⁷ goddess, together with the name attributed to *Dionysus Anthios*⁸, the god of the flora, so *Μέλισσα* (*Melissa*) + *Άνθιος* (*Anthos*) → *Μελισσάνθιος* (*Melissanthios*) *Μελισσάνη* (*Melissani*). His name means the son of *Zeus Διός* (*Διός + νυσος*) (*Dios + Nysos*). The worship of the sacred infant is dedicated either to *Zeus* or to *Dyonysus Zagreus*.

The general conclusion is that: the now established presence of *Artemis*, and by excavations as well, in two diametrically opposed and in complete opposite parts of the island in which there were four independent states, demonstrates the common and pancephalonian worship of the deity with pro-Hellenic roots.

7. the nursing goddess

8. of the flowers

